demos

Jaargang 25
December 2009

ISSN 0169-1473

Een uitgave van het
Nederlands
Interdisciplinair
Demografisch
Instituut

Bulletin
over
Bevolking
en
Samenleving

10

NIDI

inhoud

1 25 jaar DEMOS: 1985-2009
2 Vergrijzing en ouderdomspensioenen
3 Omzien in verwondering?
4 Vergrijzende steden
5 Steden vergrijzen nog steeds maar veryuppen ook
7 Kleinere families, verdwijnende verwanten en de zorg voor bejaarden
8 Vergrijzing en de zorg voor ouderen
10 Geboorteregeling van Turkse en Marokkaanse vrouwen benadert Nederlands niveau
11 Kindertal verder afgenomen
13 Teruggaan of blijven
14 De vraag Teruggaan of blijven virtualiseert
16 Voedselcrisis in Afrika niet alleen gevolg van bevolkingsontwikkeling
18 In Afrika is nauwelijks iets veranderd

25 jaar DEMOS: 1985-2009

Met de inzichten van nu een visie op toen

- **Ton van der Wijst: *Vergrijzing en ouderdomspensioenen* (jaargang 1, 1985 nr. 6, pp. 44-46).**
- **Henk de Gans: *Vergrijzende steden in een vergrijzende samenleving* (jaargang 2, 1986 nr. 6, pp. 41-44).**
- **Jan Bartlema, Nico van Nimwegen en Hein Moors: *Kleinere families, verdwijnende verwanten en de zorg voor bejaarden* (jaargang 2, 1986 nr. 5, pp. 33-36).**
- **Jeannette Schoorl: *Geboorteregeling van Turkse en Marokkaanse vrouwen benadert Nederlands niveau* (jaargang 1, 1985 nr. 6, pp. 41-43).**
- **Jan Latten: *Teruggaan of blijven? Gezinshereniging en retourmigratie van Turken en Marokkanen* (jaargang 2, 1986 nr. 10, pp. 76-78).**
- **Carel Jansen en Harrie van Vianen: *Voedselcrisis in Afrika niet alleen gevolg van bevolkingsontwikkeling* (jaargang 1, 1985 nr. 7, pp. 49-53).**

DEMOS beleeft zijn 25ste jaargang. In de periode van 1985 tot nu heeft de redactie zich consequent ten doel gesteld om de maatschappelijke discussie over de bevolkingsontwikkeling te voeden met uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek naar de demografische ontwikkeling in het verleden, naar de actuele situatie van het moment en naar de verwachtingen voor de toekomst: theorieën en uitkomsten van prognoses werden toegelicht, scenario's werden geformuleerd. Daarbij kregen beleidsmatige en politieke aspecten ruime aandacht. Een zeer gevarieerd scala aan onderwerpen passeerde de afgelopen decennia de revue. De demografie raakt aan disciplines als sociologie, economie, geschiedenis, geneeskunde en epidemiologie en heeft daardoor een sterk interdisciplinair karakter. DEMOS besteedde onder meer aandacht aan ouderdom en vergrijzing, aspecten van internationale migratie, familierelaties, vruchtbaarheid en gezinsvorming, abortus, binnenlandse migratie, bevolkingsgroei- en krimp, de arbeidsmarkt en (vervroegde) pensionering, epidemische ziekten als HIV/AIDS en griep, en aan sterfte, levensverwachting en doodsoorzaken.

Natuurlijk is er de afgelopen kwart eeuw maatschappelijk gezien veel veranderd. Toch is ook verrassend veel hetzelfde gebleven. Om een klein beetje een indruk te krijgen van de demografische ontwikkelingen sinds 1985 heeft de DEMOS-redactie enkele auteurs 'van het eerste uur' in de gelegenheid gesteld om in een kort essay te reageren op hun artikel van toen. Hiertoe werden zes artikelen geselecteerd die werden geschreven in 1985/1986 en die zo op het eerste gezicht hun actualiteitswaarde niet hebben verloren. Van de oorspronkelijke artikelen is ook een ingekorte versie opgenomen. De vraag aan de auteurs was om hun inzichten van toen te plaatsen in het licht van de huidige ontwikkeling. Hiernaast staat vermeld welke artikelen 'in de prijzen vielen'.

Samenvatting artikel DEMOS 1985

Vergrijzing en ouderdomspensioenen

TON VAN DER WIJST

Dat Nederland vergrijst is inmiddels wel bekend. Minder weten wij over de gevolgen van de veroudering van de bevolking voor, bijvoorbeeld, de pensioenen. Hoe zal de AOW moeten worden gefinancierd bij een te verwachten verdubbeling van het aantal bejaarden?

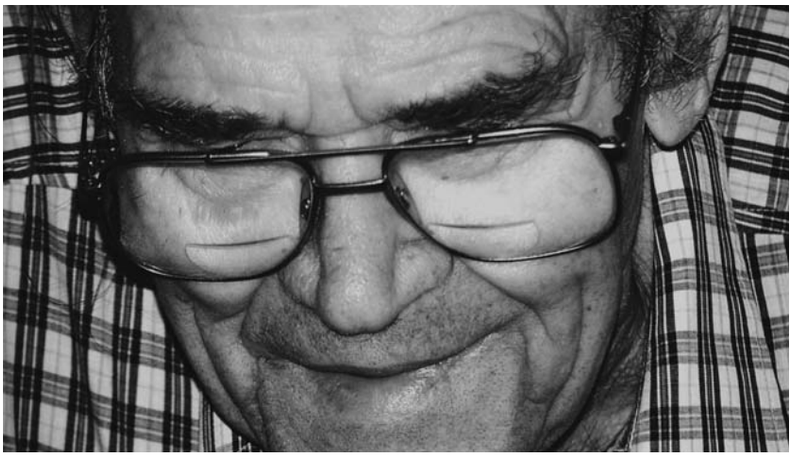

Foto: Stockchng/Tooheys

Na de snelle bevolkingsgroei die Nederland in het verleden doormaakte, zal de bevolkingsomvang de komende decennia min of meer stabiliseren. Blijkens de midden-variant van de eind 1984 opgestelde bevolkingsprognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek zal de Nederlandse bevolking tot kort na de eeuwwisseling nog enigszins toenemen – van 14,4 miljoen in 1984 tot 15,2 miljoen in 2003/2004 – waarna het inwonertal terugloopt tot 13,9 miljoen in 2030. De gematigde ontwikkeling in de bevolkingsomvang gaat evenwel gepaard met ingrijpende wijzigingen in de leeftijdsopbouw. Waren er in 1984 nog ongeveer 1,7 miljoen 65-plussers, in 2030 zullen er volgens de genoemde CBS-prognose 3,5 miljoen bejaarden in Nederland zijn.

Toekomstige financiering van pensioenvoorzieningen

De toekomstige ontwikkeling van de pensioenen hangt nauw samen met de ontwikkeling van het aantal bejaarden. Wanneer de wettelijke uitkeringsregelingen constant worden verondersteld, kan op basis van de te verwachten demografische ontwikkeling op vrij simpele wijze worden berekend hoe het toekomstig patroon van AOW-uitgaven zal verlopen. Een onderzoek van De Nederlandse Bank (DNB) uit 1984 wijst uit dat de AOW-uitgaven in de komende 50 jaar ongeveer zullen verdubbelen. In de studie van DNB wordt ook nagegaan wat een verandering in de pensioengerechtigde leeftijd voor gevolgen heeft voor de uitgavenontwikkeling. Pensionering op 60-jarige leeftijd zou een stijging van 155 procent ten opzichte van het basisjaar 1982 te zien geven; invoering van een AOW-uitkering op 70-jarige leeftijd leidt slechts tot een toeneming van 37 procent.

Het staat vast dat naast demografische factoren en de pensioengerechtigde leeftijd ook andere factoren het uitgavenniveau van de pensioenen bepalen. Te denken valt aan de uitkeringshoogte van de pensioenen, de loonontwikkeling, de deelneming aan de arbeidsmarkt, de inflatie en het renteverloop. De berekeningen van DNB wijzen uit dat bij ongewijzigd beleid het lastendekkend premiepercentage van het AOW-pensioen in 2029 zal zijn opgelopen tot 23,3 procent. Ten aanzien van de aanvullende pensioenen is verondersteld dat het gemiddeld premiepercentage uit 1983 op 12,3 procent blijft gehandhaafd. Onder de gehanteerde veronderstellingen zouden pas in 2025 de uitkeringen de premiebetalingen gaan overtreffen. Tegelijkertijd zouden de beleggingsinkomsten echter bijna het drievoudige van de pensioenuitkeringen bedragen (in 1983 waren deze inkomsten bijna het dubbele van de uitkeringssom). Hierbij dient er bovendien op te worden gewezen dat de auteurs van de DNB-studie van mening zijn dat de toekomstige beleggingsinkomsten van de pensioenfondsen in het rekenmodel eerder onderschat dan overschat worden.

Uiteraard moeten rekenexercities zoals van DNB met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. De opstellers van de genoemde studie zijn zich daarvan bewust en rekenen daarom een tweetal onzekerheidsvarianten door. Hieruit blijkt dat een verandering in het beleggingsrendement de uitkomsten sterk beïnvloedt, terwijl een wijziging in de veronderstelde omvang van de werkloosheid nauwelijks in de uitkomsten doorklinkt.

Financieringsstelsels

Gevreesd kan worden dat toekomstige generaties onvoldoende solidariteit op zullen kunnen brengen om 20 à 25 procent van hun inkomen af te dragen voor de financiering van het staatspensioen. Er wordt daarom wel voor gepleit om de financiering van de AOW-uitgaven op een andere – dat wil zeggen voor een deel op kapitaaldekking gerichte – manier te doen plaatsvinden. Hierdoor zou ook bij de AOW fondsvorming worden geïntroduceerd en het solidariteitsbeginsel van het omslagstelsel voor een deel worden vervangen door het equivalentieprincipe uit het kapitaaldekkingsstelsel.

Een gedeeltelijke invoering van een kapitaaldekkingsstelsel ter financiering van de AOW-pensioenen impliceert dat de premieplichtigen gedurende een groot aantal jaren een dubbele premie moeten betalen. Er is immers een overgangsfase waarin zowel de AOW-uitkering van de huidige bejaarden moet worden gefinancierd als de fondsen voor het eigen toekomstige staatspensioen moeten worden opgebouwd.

Vanuit economisch oogpunt kleven er een aantal bezwaren aan een grotere mate van kapitaaldekking. Zo betekent een premieverhoging een overheveling van (direct) besteedbaar inkomen naar gedwongen besparingen. Dit zal ten koste gaan van de consumptieve bestedingen en de 'vrije' besparingen. De consequentie van extra gedwongen besparingen is dat enorme vermogens zullen moeten worden belegd. Aangezien beleggingen in de particuliere sector grote risico's met zich meebrengen, zal dit voor een belangrijk deel risicomijdend gebeuren, hetzij in het binnenland (bijvoorbeeld staatsobligaties), hetzij in het buitenland. De wenselijkheid van een dergelijke ontwikkeling kan worden betwijfeld. Immers, wanneer de toenemende beleggingen niet tot een stijging van de investeringen (productieve beleggingen) leiden, gaat er van de invoering van een (gedeeltelijk) kapitaaldekkingsstelsel een deflatoire werking uit, hetgeen in de huidige economische situatie allerminst gewenst is.

Slot

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de naderende vergrijzing tot een sterke stijging van de pensioenuitgaven zal leiden. De betaalbaarheid van deze ouderdomsuitgaven zal voor een belangrijk deel van de economische ontwikkelingen afhangen. Er zijn de laatste tijd diverse oplossingen aangedragen om de toekomstige pensioenproblemen aan te pakken. Sommige betreffen het financieringsaspect – de hierboven genoemde mogelijkheid om de AOW-uitgaven gedeeltelijk door middel van kapitaaldekking te financieren is hier een voorbeeld van – andere hebben betrekking op de uitkeringskant. Het is hierbij van belang om vast te stellen dat de vergrijzing niet alleen een financieel-economische last is, maar tevens een belangrijke invloed heeft op de macro-economische ontwikkelingen. Het is te hopen dat dit inzicht voldoende doorklinkt in de discussie over de pensioenproblematiek, die de komende jaren zeker hoog op de politieke agenda zal komen te staan.

Drs. C.A. van der Wijst was destijds verbonden aan het NIDI

Omzien in verwondering?

TON VAN DER WIJST

Vergrijzing en ouderdomspensioen in perspectief

"Hoe zal de AOW moeten worden gefinancierd bij een te verwachten verdubbeling van het aantal bejaarden?" Met deze vraag eindigde de intro van mijn artikel van bijna een kwart eeuw geleden. Het is een curieus toeval dat dezelfde vraag eerder dit jaar voorlag bij de SER, de organisatie waarvoor ik inmiddels bijna 22 jaar werk. Mijn eerste constatering is dus simpel: de kernvraag van het artikel is nog steeds uiterst actueel. Dat geldt ook voor de – ik geef toe niet bijster originele – slotzin dat "de pensioenproblematiek de komende jaren zeker hoog op de politieke agenda zal komen te staan". Zowel de kop als de staart staan dus nog als een huis.

Foto: Stockchng/GinnyLynni

Latere bevolkingspiek, grotere bejaardenpopulatie

Geldt dat ook voor de demografische ontwikkelingen die de basis van het artikel vormden? Het antwoord op deze vraag is veel genuanceerder. De middenvariant van de CBS-bevolkingsprognose van 1984 ging nog uit van een lichte bevolkingsgroei die rond 2003/2004 een top zou bereiken; een groei van 14,4 tot 15,2 miljoen personen. Vervolgens zou een lichte bevolkingskrimp inzetten, zodat Nederland in 2030 nog maar 13,9 miljoen inwoners zou tellen. De bevolking is echter veel sterker gestegen dan we midden jaren tachtig konden voorzien. In 2004 woonden er 16,3 miljoen mensen in ons land en de bevolkingspiek ligt nog ver voor ons. Volgens de bevolkingsprognose van 2008 zal de bevolkingsomvang pas rond 2038 een maximum bereiken. Dat maximum is ook beduidend groter: geen 15,2 miljoen maar 17,5 miljoen personen. Van bevolkingskrimp op nationaal niveau is voorlopig dus nog geen sprake.

En hoe zit het dan met de vergrijzing? Doordat de levensverwachting in de huidige bevolkingsprognose veel hoger ligt dan in de prognoses van beginjaren tachtig en daarnaast ook de vergrijzing onder immigranten toeneemt, zal de bejaardenpopulatie veel groter zijn dan destijds werd voorzien. Nu wordt gerekend met 4,1 miljoen 65-plussers in 2030 tegen 3,2 miljoen in de toenmalige prognose.

De ene recessie is de andere niet

Ogenschijnlijk zijn ook de economische omstandigheden tussen beide periodes vergelijkbaar: toen een recessie, nu een recessie. Daarmee houdt de gelijkenis echter op. In de beginjaren tachtig bereikte de werkloosheid in ons land haar naoorlogs maximum van ruim tien procent; de economie kromp met bijna twee procent in 1981/1982 en het bedrijfsleven maakte nauwelijks nog winst. Verder was er een enorme arbeidsreserve: nog geen 30 procent van de gehuwde vrouwen verrichtte betaald werk en veel jongeren klopten aan de poorten van de arbeidsmarkt. Hoe somber de vooruitzichten toen werden ingeschat, illustreert een arbeidsmarktverkenning van het Nederlands Economisch Instituut uit 1983. Bij ongewijzigd beleid zou de werkloosheid in het jaar 2000 tot het ongekende aantal van 1,8 miljoen personen oplopen; bovendien zou ook de arbeidongeschiktheid de 1-miljoengrens passeren. Tegelijkertijd zou de werkgelegenheid fors krimpen, waardoor er rond de eeuwwisseling nog slecht vier miljoen werkenden zouden zijn. Dit soort horror-scenario's baande de weg voor het Akkoord van Wassenaar over loonmatiging, dat op 24 november 1982 werd gesloten tussen de Nederlandse overheid en de organisaties van werkgevers en werknemers die waren vertegenwoordigd in de Stichting van de Arbeid. Het akkoord zou tot een ommekeer leiden. Discussie over een verhoging van de AOW-leeftijd was in deze context natuurlijk absoluut niet aan de orde. Hoe anders is het toekomstperspectief van de huidige crisis. Nu hebben we net de grootste economische krimp sinds de jaren dertig achter de rug. Aan de vooravond hiervan was echter sprake van een krappe arbeidsmarkt. Met vijf procent is de werkloosheid nu nog steeds bescheiden. Hoewel het ergste waarschijnlijk nog moet komen, zullen we de tien procent zeker niet halen. De arbeidsmarkt is in een kwart eeuw enorm veranderd. De deeltijdwerkende vrouw rukte op en door de uitfasering van prepensioenregelingen is de gemiddelde uittreedleeftijd gestegen naar circa 62 jaar. Vooral na het midden van de jaren negentig won flexibele arbeid terrein. Flexwerkers en Zelfstandigen Zonder Personeel (ZZP'ers) vormen een flexibele schil op de arbeidsmarkt die de eerste klappen van een recessie opvangt. Ondanks de recessie waren er half november 128.000 vacatures. Veel bedrijven hebben na de afgelopen goede jaren nog voldoende

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Kort na de eeuwwisseling gaat het inwonertal van ons land dalen (volgens de CBS-bevolkingsprognose van december 1984, red.). De bevolking is dan zo sterk verouderd dat de aanhoudend lage geboorteaantallen niet meer opwegen tegen de voortdurend toenemende sterftecijfers. De toekomstige bevolkingsontwikkeling vraagt om een bezinning van het overheidsbeleid op terreinen als bejaardenvoorzieningen, schoolvoorzieningen en arbeidsmarkt. In het jaar 2000 zal Nederland tussen de 14,8 en 15,5 miljoen inwoners tellen. Gezien de huidige bevolkingsomvang van 14,5 miljoen is er in de komende 15 jaar eerst nog een groei te verwachten van 0,3 à 1,1 miljoen personen. Maar over ongeveer 20 jaar gaat de bevolkingsomvang teruglopen (DEMOS 1ste jaargang, nr. 3, 1985).

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Hoewel de gezinnen steeds kleiner worden, zal (volgens de CBS-bevolkingsprognose van december 1984, red.) het jaarlijkse aantal geboorten de eerstkomende tien jaar nog niet uitgesproken gaan dalen. Dit wordt vooral veroorzaakt door de lichte stijging van het aantal vrouwen op de leeftijden waarop de meeste kinderen worden geboren. Maar in de tweede helft van de jaren negentig komt er een eind aan die stijging. Rond de eeuwwisseling vindt er dan ook een scherpe daling van de geboorte plaats. Het jaarlijkse aantal overledenen zal daarentegen voortdurend stijgen. Ondanks de dalende sterfterisico's zullen ten gevolge van de verouderende bevolking in het jaar 2000 bijna 25.000 peronen meer overlijden dan in 1984 (DEMOS 1ste jaargang, nr. 3, 1985).

vet op de botten om hun personeel in dienst te houden, zo nodig met een deeltijd-WW-uitkering. Met de pensionering van de babyboom-generatie in zicht en het perspectief van een stabilisatie van de potentiële beroepsbevolking, is de arbeidsreserve op de middellangetermijn aan de krappe kant zodra de werkloosheid na de piek weer gaat afnemen. Tegen deze achtergrond is een verhoging van de AOW-leeftijd dus alleszins begrijpelijk.

Het pensioenlandschap is sterk gewijzigd

Het artikel van 1985 teruglezend, valt een aantal zaken op. Er wordt nog steeds uitgegaan van een verdubbeling van de AOW-uitgaven. Toen betrof het de periode 1981-2030, nu gaat het om de periode 2009-2040. Bij ongewijzigd beleid stijgen deze uitgaven volgens de huidige inzichten van 27 miljard naar 50 miljard euro. Toen werden ramingen gemaakt van lastendekkende premiepercentages voor de AOW-uitgaven. Deze relatie is sinds 1999 losgelaten. Sindsdien is het premiepercentage op 17,9 procent gefixeerd. Het oplopende tekort dat hierdoor ontstaat, wordt via de belastingen aangevuld, een stapsgewijze fiscalisering van de AOW-financiering. Verder is het toenmalige optimisme van De Nederlandse Bank over de beleggingsinkomsten van pensioenfondsen de afgelopen jaren gelogenstraft. Naar aanleiding van de beurscrisis aan het begin van deze eeuw zijn de aanvullende pensioenregelingen overigens flink aangepast. Niet het laatst verdiende loon, maar het gemiddeld verdiende loon vormt nu in de meeste gevallen de basis voor de hoogte van de pensioenuitkering. Tegen deze achtergrond heeft de suggestie om ook voor de financiering van de AOW-pensioenen (gedeeltelijk) over te gaan naar een kapitaaldekkingsstelsel haar betekenis verloren.

Ontknoping nog niet in zicht

Gelukkig zijn we er in Nederland tot nu toe in geslaagd om de financiële positie van ouderen behoorlijk veilig te stellen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) constateerde in zijn *Monitor Ouderenbeleid 2008* zelfs dat "het aandeel armen onder 65-plussers (2,8 procent) lager ligt dan dat in de totale bevolking (6,1 procent)." Als we nu 50 jaar vooruitkijken dan staat de tijdklok stil in 2060. We zitten dan volop in de bevolkingskrimp en de vergrijzing is op de terugtocht. De wereld ziet er op dat moment ongetwijfeld anders uit dan onze glazen bollen nu voorspellen. Hoe dan ook, ik kan nog steeds met een gerust hart afsluiten zoals in 1985: de pensioenproblematiek zal de komende jaren zeker hoog op de politieke agenda blijven staan.

Drs. C.A. van der Wijst is nu verbonden aan Sociaal-Economische Raad (SER) te Den Haag

Samenvatting artikel DEMOS 1986

Vergrijzende steden

HENK DE GANS

Elke stad heeft zijn 'grijze' wijken. Ook zijn er steden of gebieden in ons land waar naar verhouding meer ouderen wonen dan in andere delen van Nederland. Nu gaat het nog om 'grijze eilanden' in een voor het overige nog 'groene' omgeving. In de toekomst zal dit beeld ingrijpend veranderen: ook de omgeving zal grijzer worden. Dit veranderende perspectief van de stedelijke ontwikkeling wordt in kaart gebracht.

In het algemeen kan worden gesteld, dat in die delen van het stedelijk gebied waar sprake is van bevolkingsgroei een jonge bevolking wordt aangetroffen. Bij een daling van de bevolkingsomvang vindt doorgaans ook veroudering van de bevolking plaats. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat nieuwe woonwijken in een betrekkelijk korte tijd worden gebouwd. Voor het merendeel bestaan ze uit gezinswoningen. Het zijn vooral jonge gezinnen die de woningen betrekken. In de periode van verdere gezinsuitbreiding neemt de bevolking van die wijken in snel tempo toe en is er sprake van soms sterke verjonging. Er ontstaat een grote behoefte aan voorzieningen afgestemd op deze jonge gezinnen (scholen, speelvelden en dergelijke). In de erop volgende periode blijft de bevolking min of meer constant, maar de gemiddelde leeftijd ervan neemt intussen wel toe, tot de periode dat de kinderen uit huis gaan, hetzij om zelf een gezin te stichten, hetzij om alleen of samen met anderen te gaan wonen. Deze 'nestvlieders' gaan omzien naar eigen woonruimte die doorgaans niet in de wijk zelf is te vinden. De ouders blijven in de woning achter, de kinderen trekken weg, de bevolking van de wijk neemt af en veroudert. Dit proces duurt voort tot de eerste bewonersgeneratie begint af te sterven en woningen in groten getale vrijkomen voor een volgende generatie bewoners. Volgens de Franse onderzoekers Le Bras en Chesnais is de woningkwaliteit dan inmiddels ook achteruit gegaan. Niet alleen heeft de eerste bewonersgeneratie te maken gehad met een inkomensdaling als gevolg van pensionering van de kostwinner, ook zal zij mogelijkerwijs andere eisen stellen aan de kwaliteit van de woning, eisen die kunnen dateren van een aantal decennia geleden. Aangezien ook de huren inmiddels ten opzichte van nieuw gebouwde woningen lager zullen liggen, worden deze wijken aantrekkelijk voor een tweede bewonersgeneratie met een lagere sociaal-economische status. Bij de derde bewonersgeneratie zou dit proces van verlaging van woningkwaliteit en sociaal-economische status kunnen doorgaan tot het moment waarop de wijk rijp is voor stadsvernieuwing. Dan kan het proces helemaal opnieuw beginnen.

Flexibiliteit

Aanpassing van de ruimtelijke inrichting en de bebouwing van het stedelijke gebied aan de veranderende bevolking dient op zodanige wijze te geschieden dat er naar de toekomst toe een zo groot mogelijke flexibiliteit behouden blijft. Daarvoor lijkt ruimte te ontstaan door ontwikkelingen op het gebied van de woningvraag.

Aan de stijging van de woningvraag lijkt echter een einde te zijn gekomen. Met behulp van de CBS-bevolkingsprognoses kan worden berekend dat er in de toekomst sprake zal zijn van een aanzienlijke daling van de woningvraag. In de periode tot 2025 zullen jaarlijks gemiddeld 27.000 dan wel 39.000 nieuwe woningen nodig zijn. De financiële, organisatorische en bestuurlijke inspanningen die anders nodig zouden zijn voor het vinden van bouwlocaties en het tot stand brengen van nieuwe woonwijken, kan nu worden gebruikt voor het verbeteren van de woon- en leefkwaliteit in bestaande wijken met een veranderende bevolking en daarmee samenhangende veranderende behoeften en activiteitenpatronen.

Het recent ontwikkelde compacte-stad-beleid zal, indien lang genoeg volgehouden, een versterkte vergrijzing tot gevolg hebben in die gemeenten waaraan voortaan bevolkingsgroei door middel van woningtoewijzing wordt onthouden: ontwikkeling van de Haagse regio ten koste van gemeenten in Zuid-Holland-Oost; de ontwikkeling van Amsterdam ten koste van die van haar groeikernen. Het compacte-stad-beleid is er immers op gericht om de bevolking van de grote steden op zijn minst op peil te houden en bij voorkeur bevolkingsgroepen die de steden hebben verlaten er weer naar terug te geleiden (bijvoorbeeld de groep van nog mobiele jongere ouderen die de financiën hebben voor en de behoefte hebben aan het culturele klimaat van de grote steden).

Groeikernen

Vooral een aantal groeikernen zal de komende decennia extra aandacht en financiële zorg behoeven. Doordat zij in korte tijd tot stand zijn gekomen, in een tweetal decennia, en zijn bevolkt door overwegend jonge gezinnen zullen zij hetzelfde vergrijzingsproces in eenzelfde tempo doormaken als nu in de Westelijke tuinsteden van Amsterdam te zien valt, zeker als er een aanzienlijke beperking van nieuwbouw plaats vindt.

Wanneer over een aantal decennia de eerste bewonersgeneratie door afsterven massaal plaats gaat maken voor een tweede generatie zal dat gebeuren in een tijd waarin naar alle waarschijnlijkheid een grote krapte op de jongerenmarkt bestaat. De groeikernen zullen moeten concurreren met andere stedelijke gebieden. Nu reeds kent een stad als Lelystad grote leegstand in energie-onvriendelijke woningen, jongerenwoningen (zogenaamde HAT-eenheden) en hoogbouwwoningen. In diezelfde periode zullen ook de gebreken van de stedebouwkundige opzet, die wordt gekenmerkt door het stedebouwkundig denken van een heel beperkte periode van 20-30 jaar, steeds duidelijker aan het licht komen. Denkbaar is dat steden met woonwijken gebouwd in een groot aantal verschillende tijdperken met de daarin heersende stedebouwkundige concepties flexibeler zullen blijken te zijn in het beantwoorden aan de woon- en leefbehoeften van nieuwe generaties.

Drs. H. A. de Gans was destijds verbonden aan het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam

---

Commentaar 2009

Steden vergrijzen nog steeds maar ver*yuppen* ook

HENK DE GANS

De grote lijnen van mijn bijdrage uit 1986 staan nog steeds overeind. Over de meer toegespitste details laat ik mij liever niet uit. Sinds mijn pensionering is de richting van mijn belangstelling drastisch gewijzigd. Om die reden acht ik me minder gekwalificeerd om over de juistheid daarvan uitspraken te doen. Ik was er in 1986 vooral op uit om die bevolkingsdynamische lijnen naar de toekomst uit te zetten waarover de demograaf-statisticus zich met enig gezag kan uitspreken. Dat waren in mijn ogen een tweetal bijkans mechanistische ontwikkelingen.

De eerste is dat de nationale bevolking gaat vergrijzen vanaf het moment dat de vruchtbaarheid gaat dalen. Vergrijzing kan men daarom lang van te voren zien aankomen. Geen enkele beleidsvoerder hoeft zich daardoor dus te laten verrassen. In Nederland is dat proces al sinds het begin van de 20ste eeuw aan de gang. In deze en de komende jaren valt er een versnelling van de ontwikkeling te zien omdat de geboortegolfgeneraties de leeftijdsgrens van 65 jaar bereiken. Het effect daarvan wordt op een aantal terreinen, in het bijzonder die van de arbeidsmarkt en de pensioensverzekeringen, goed zichtbaar en voelbaar.

Bewonerscycli

Op het gebied van de bevolkingsontwikkeling op buurt en wijkniveau was ik in die jaren geïnspireerd door een studie van de Franse onderzoekers H. le Bras en J.C. Chesnais, 'Cycle de l'habitat et âge des habitants' (Population, 31, 2 (1976), 269-301) waarin zij het mechanisme van de opeenvolgende bewoningscycli – doorgaans in een neerwaartse spiraal – en bewonerscycli van een oorspronkelijke nieuwbouwwijk blootleggen. Dit mechanisme vloeit voort uit het bestaan van het min of meer harde gegeven van een onveranderlijke woningvoorraad. De studie is nog steeds hoogst bruikbaar al is de inhoud vermoedelijk en hopelijk wat meer algemeen goed geworden. De 'prachtwijken' van het Ministerie van VROM zou je kunnen beschouwen als het voorlopige eindpunt in het proces van *down grading* van zo'n bewoningscyclus op wijkniveau. Er kan overigens ook sprake zijn van *up grading*. Ik heb dat zelf van nabij meegemaakt. In betrekkelijk korte tijd – een periode van 10, 15 jaar – hebben in mijn omstreeks 1907 gebouwde straat in de Amsterdamse Concertgebouwbuurt de meeste van de vele verweduwde dames die hier 40 jaar of langer

Foto: Stockchng/Dynamix

Foto: www.mertens.tuinaanleg.be

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Met ingang van 1 januari 1986 gaan Spanje en Portugal deel uitmaken van de Europese Gemeenschappen. De gemeenschappelijke markt omvat dan 320 miljoen inwoners. De economische belangen van de dan 12 lidstaten zijn voor een deel dezelfde en voor een deel tegenstrijdig en concurrerend. Op demografisch gebied is er geen concurrentie en lopen de Iberische landen, zij het met enige vertraging, aardig in de pas met de andere landen. Beide landen hebben een vrij jonge bevolking. Een derde deel is jonger dan 20 jaar; in België en Nederland is dit iets meer dan een vierde deel. Voor Portugal is dat te opmerkelijker, daar sinds 1960 ongeveer twee miljoen doorgaans jongere mensen emigreerden, waarvan de helft naar landen van de EG. (....) Wat betreft de emigratie van Spanje en Portugal naar andere landen van de EG zal er voorlopig niet veel veranderen. Er is namelijk een periode van zeven jaar voorzien om het volledig vrije verkeer van werknemers te realiseren. De werknemers die nu al in een van de lidstaten zijn, krijgen in het kader van het vrije verkeer direct aanspraak op gelijke behandeling (DEMOS 1ste jaargang, nr. 9, 1985).

zelfstandig hebben gewoond plaats gemaakt voor succesvolle overwegend witte *young urban professionals* die over de middelen beschikten om de vrijkomende woningen na aanschaf langdurig en grondig te verbouwen en vernieuwen en zo mogelijk van dakterrassen te voorzien. De met die verandering in de bewonerscyclus gepaard gaande verjonging van het bewonersbestand is vooral af te lezen aan veranderingen in het gebruik van de openbare ruimte (lees de trottoirs) waar de vele zware zwarte fietsen afkomstig van de 'Fietsfabriek' en soortgelijke firma's – fietsen met bakken voorop of achterop, waarin de jonge kinderen dagelijks naar school gebracht en van school gehaald worden – de doorgang voor voetgangers beperken.

Gevolgen van groei en krimp

Er was trouwens nog iets wat me toen bezig hield. Dat was de vraag wat de gevolgen zouden zijn van niet-groei of zelfs van krimp van de bevolking. Dat deed ik al sinds 1980 toen de Amsterdamse planologen en demografen een studiedag

Bergen op Zoom Foto: www.bozzer.nl

hielden over de ruimtelijke gevolgen van niet-groei (zie M. Wingens, S. E. Pronk en H.A. de Gans (red.) (1980), *'Passen op de Plaats. Ruimtelijke planning en ordening in een situatie van niet-groei'*. Utrecht: Bohn, Scheltema en Holkema). Dat vergrijzing van een gemeente of wijk tegen de achtergrond van een jonge Nederlandse bevolking een al langer bekend gegeven is, wist ik. Al tijdens mijn studietijd in Utrecht schreven N.A. Tonckens en E. Abma over de verdwijnende dorpen op het Groninger Hoogeland (Wageningen, 1957). In de komende decennia zouden we echter te maken krijgen met vergrijzing tegen de achtergrond van een vergrijzende Nederlandse bevolking en zelfs met een in omvang teruglopende nationale bevolking. Ik veronderstelde dat dit toch iets geheel nieuws moest zijn, maar hoe nieuw en hoe anders vond ik moeilijk om aan te geven. Eigenlijk was mijn enige voorbeeld het werk van de Franse socioloog, demograaf en humanist Alfred Sauvy. Sauvy was een fel bestrijder van wat hij kenschetste als de Malthusiaanse geest ("L'esprit malthusien"), een geesteshouding die volgens hem het uitvloeisel was van een bewuste gezinsplanning, vooral gericht op de reductie van het aantal geboorten. Dat proces was al sinds het einde van de 18e eeuw in Frankrijk aan de gang en had in de loop van de 20ste eeuw geleid tot een ernstige vergrijzing van het land. In plaats van een positief effect te hebben had die Malthusiaanse geestesgesteldheid een uiterst negatief effect gehad op de Franse bevolking. De reductie van het kindertal had ruimte kunnen scheppen voor investeringen in onderwijs, volkshuisvesting, modernisering van landbouw en industrie, om een paar belangrijke zaken te noemen, maar het tegendeel was in Frankrijk het geval geweest. Het was een verstarde samenleving, die gevoelloos was geworden voor de noodzaak om in de toekomst te investeren: "Le caractère principal du veillissement est qu'il exerce sur les populations qu'íl atteint un effet anesthésiant" (Alfred Sauvy. 'Les conséquences sociales et morales du veillissement de la population'. *Canadian Studies in Population.*, Vol. 6, 1979, 1-7).

Hedonistische samenleving

Dat het met Nederland die kant op zou gaan kon ik me toen niet en nu evenmin voorstellen. Voor een bevolking die in omvang nog steeds groeit en die het aantal van 16 miljoen inwoners ruim heeft overschreden leek het me toen en nu dat een uit een vergrijzing voortvloeiend elan dat wat minder op groei is gericht geen kwaad zou kunnen. Ondanks tekenen van het tegendeel – regelgeving op de arbeidsmarkt, zorg voor een betaalbare AOW, toenemende geldstromen richting bejaardenzorg – lijkt de maatschappelijke aandacht onverminderd op jong zijn gericht te blijven. Onze samenleving wordt veelvuldig als hedonistisch getypeerd. Hype of ontwikkeling van de langere duur? Het zou de moeite waard zijn om te onderzoeken welke overeenkomsten er bestaan tussen Sauvy's 'esprit malthusien' en een hedonistische geesteshouding in een samenleving die grote uitdagingen op velerlei terreinen onder ogen moet zien.

Straat in Amsterdam Foto: Stockchng/Ronbeek

Tot slot
Kenmerk van veel toekomstverwachtingen is dat ze vooral zicht geven op vigerende angsten en zorgen en interesses. Wat dat betreft is het onthullend en onthutsend dat in mijn verhaal van 1986 met geen woord wordt gerept van de aanwezigheid in Nederland van in omvang toenemende bevolkingsgroepen met een allochtone achtergrond, van de veranderingen die daarvan in het bijzonder op het niveau van buurt en wijk het gevolg zouden kunnen zijn en van de mogelijk daaruit voorvloeiende ontwikkelingen, problemen en uitdagingen.

Dr. H.A. de Gans is gepensioneerd

Samenvatting artikel DEMOS 1986

Kleinere families, verdwijnende verwanten en de zorg voor bejaarden

JAN BARTLEMA, NICO VAN NIMWEGEN, HEIN MOORS

Een familiereünie anno 2030 zal een stuk rustiger zijn dan nu, en ook op verjaardagen zullen er minder stoelen hoeven te worden aangeschoven. Maatschappelijke en demografische ontwikkelingen hebben immers tot kleinere gezinnen en daarmee ook tot kleinere families geleid. Welke gevolgen hebben de krimpende verwantschapsnetwerken voor individu en samenleving? Het onderzoek staat nog in de kinderschoenen, maar toch kan al wel een indruk worden gegeven van de te verwachten ontwikkelingen.

Foto: Marcel Minnée

Elk kind is vanaf de geboorte opgenomen in een leefvorm. In onze samenleving is dat bijna altijd een groep van familieleden: vader, moeder, broers en zusters, grootouders en andere verwanten. Het aantal verwanten dat iemand heeft in de verschillende fasen van het leven verandert uiteraard onder invloed van demografische gebeurtenissen zoals geboorte en sterfte. Het netwerk van familierelaties kan bovendien veranderen door huwelijk en echtscheiding. In al deze verschijnselen hebben zich in de laatste halve eeuw veranderingen voltrokken en het is daarom ook logisch dat het netwerk van familierelaties waarvan iemand nu doorgaans deel uitmaakt, er heel anders uit ziet dan vroeger en ook heel anders dan over 50 jaar.
Genoemde demografische veranderingen hebben belangrijke consequenties voor de situatie waarin mensen opgroeien. Steeds meer kinderen zijn enig kind; steeds minder kinderen leven in een gezin met hun beide ouders; steeds minder volwassenen sluiten een eerste huwelijk dat tot hun ouderdom stand houdt en bejaarden hebben steeds minder kinderen waarop ze kunnen terugvallen. Vooral dit laatste voorbeeld geeft aan dat niet alleen het individu met de gevolgen van het 'krimpende gezin' wordt geconfronteerd. Ook de samenleving wordt gedwongen tot een nieuwe bezinning op collectieve voorzieningen wanneer de hulpverlening aan bejaarden door hun verwanten wegvalt.

Demografische modellen
Het is echter niet eenvoudig om de veranderingen in de omvang van familierelaties ook in cijfers uit te drukken. De beschikbare statistische informatie is daarvoor ontoereikend en er zouden zeer grote hoeveelheden gegevens vereist zijn. In de demografie wordt voor dergelijke problemen vaak gebruik gemaakt van demografische modellen die de werkelijkheid zo goed mogelijk weergeven. Dit artikel beschrijft enkele uitkomsten van een model dat op de Katholieke Hogeschool te Tilburg oorspronkelijk werd ontwikkeld om de demografische component van het gebruik van collectieve voorzieningen door bejaarden weer te geven onder bepaalde vooronderstellingen.

Verdunning van de familierelaties
De modelberekeningen laten zien dat het aantal familieleden in de eerste of tweede graad dat iemand heeft in de verschillende fasen van het leven, sterk is gedaald. Vooral naarmate mensen ouder worden, is te zien dat de familieleden uit de eigen generatie spaarzamer worden en die van de volgende generatie relatief frequenter. Het netto-effect is een verkleining van het verwantschapsnetwerk.

Kinderen
Wat betreft het aantal kinderen dat iemand heeft valt waar te nemen dat 35-jarigen in 1939 en in 1984 weinig van elkaar verschillen. In 1939 gingen mensen echter langer door met kinderen krijgen, terwijl in 1984 de fase van gezinsopbouw op die leeftijd meestal was afgesloten. Als de veronderstellingen die het CBS voor haar prognose hanteerde juist zijn, dan zullen de 35-jarigen in 2030 net als nu hun uiteindelijke kindertal op die leeftijd hebben gerealiseerd, maar dat kindertal zal gemiddeld duidelijk lager zijn.

Broers en zusters
Anno 1939 hadden mensen bijna op elke leeftijd meer broers en zusters dan in 1984. Op oudere leeftijd worden die verschillen echter kleiner, doordat de levensduur is gestegen. Broers en zusters blijven in 1984 dus langer leven dan in 1939.
In 2030 zal volgens de berekeningen een heel andere situatie ontstaan: gemiddeld zullen mensen dan op elke leeftijd veel minder broers en zusters hebben dan nu het geval is.

Ouders
De gestegen levensduur brengt met zich mee dat een groter percentage nog ouders heeft. Dat valt vooral op wanneer de betreffende persoon

zelf ouder wordt. De 50-jarigen in 1984 hebben bijvoorbeeld gemiddeld bijna allemaal nog een ouder; in 1939 gold dat slechts voor de helft. Verschillen tussen 1984 en 2030 zijn klein.

Echtgenoten
In 2030 is het effect van het veranderende echtscheidingspatroon duidelijk te zien bij personen van 35 jaar en ouder. In 1984 was 73 procent bij het bereiken van de pensioenleeftijd (nog) gehuwd. Volgens de modelberekeningen zal in 2030 echter op die leeftijd nog maar 43 procent gehuwd zijn.

Hulpverlening bij ouderen
De sterke stijging van vooral het aantal bejaarden van zeer gevorderde leeftijd zal in de toekomst voor een aanzienlijke stijging van de behoefte aan hulpverlening zorgen. Verwantschapsnetwerken zijn daarom voor bejaarden van bijzondere betekenis, omdat ze taken kunnen vervullen die anders door gezinsverzorgende instanties, kruisverenigingen, en dergelijke moeten worden verricht. Het soort hulp dat door verwanten kan worden verricht verschilt naar gelang de aard van de relatie. De partner die continu aanwezig is, kan onder meer behulpzaam zijn bij de lichamelijke verzorging en bij allerlei onvoorzien ongemak en geeft ook affectieve ondersteuning. Daarnaast kunnen kinderen, broers en zusters, die in het huidige huisvestingspatroon er meestal een eigen huishouden op na houden, assisteren bij taken die slechts periodieke interventie eisen: karweitjes, onderhoud, bemiddelen bij instanties, administratie, enzovoort. Als onderscheid wordt gemaakt tussen 'dagelijkse' hulp en 'interval'-hulp blijkt dat vooral de behoefte aan dagelijkse hulp toeneemt naarmate mensen ouder worden.
Uit gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) komt naar voren dat de mensen, anders dan wel eens wordt beweerd, veel van hun problemen zelf of samen met mensen uit hun directe omgeving proberen op te lossen. Op de gesubsidieerde hulp wordt vaak pas een beroep gedaan als de mogelijkheden in de (onbetaalde) vrijwillige sfeer, dan wel in de (betaalde) particuliere sfeer niet toereikend zijn. Zo ontving de helft van de ongeveer 14 procent huishoudens die in 1979 en 1983 hulp nodig hadden, deze hulp uitsluitend van hun buren, vrienden en familie.
Ook bleek dat de voor de onderlinge hulpverlening zo geschikte meergeneratiehuishoudens nog steeds voorkomen, alhoewel sprake is van een daling. In 1979 woonde nog 12,2 procent van alle 65-plussers bij of met kinderen en kleinkinderen; in 1983 was dit 11,2 procent. Voor de categorie hoogbejaarden (80+) kon echter een stijging worden geconstateerd van 9,6 procent in 1979 tot 12,1 procent in 1983.

Politieke discussie
De verzorgingsstaat met zijn historisch gegroeide en relatief grote invloed van de overheid op het maatschappelijk bestel, staat weer ter discussie. Mede gestimuleerd door de economische moeilijkheden van de laatste jaren wegen de met deze overheidsinvloed gepaard gaande kosten steeds zwaarder. In de regeringsverklaring van het kabinet wordt in dit verband gesproken van "het overgaan van een verzorgingsstaat die onbetaalbaar en drukkend dreigt te worden naar een zorgzame samenleving, waarin mensen voor elkaar opkomen". In deze visie is onder meer een grotere rol weggelegd voor de eigen verantwoordelijkheid van de burgers en de onderlinge hulp die zij elkaar kunnen bieden. In het verlengde hiervan wordt ook gepleit voor een 'terugtredende overheid'.
Het streven naar een zorgzame samenleving en het intensiveren van vooral de mantelzorg zou, volgens de voorstanders ervan, niet alleen bijdragen aan een grotere solidariteit, maar ook aan het terugdringen van de rol van de overheid en aan het beteugelen van de groei van de overheidsuitgaven.
Tegenstanders wijzen echter op de vergroting van de afhankelijkheid van de zwakkeren uit de samenleving en spreken over verkapte bezuinigingen. Hoe dit ook zij, ideologische en financiële argumenten voeren tot op heden de boventoon in de discussie. Aan demografische aspecten wordt nauwelijks aandacht besteed.
Een mogelijk beleid dat erop is gericht om een deel van de hulpverlening aan bejaarden door familieleden te laten verrichten, moet er rekening mee houden dat door de ontwikkelingen in de gezins- en familiestructuur degenen die daarvoor het meest in aanmerking komen in toenemende mate zullen gaan ontbreken.

BRONNEN:

- Bartlema, J. (1985), *Verwantschaps-hulpnetwerken van ouderen in drie theoretische vrouwelijke bevolkingen; een macro-simulatie.* Katholieke Hogeschool, Tilburg.
- Egmond, M. van (1980), *Consequenties van de gezinsgrootte. Een literatuurstudie naar de verwachte en werkelijke gevolgen.* NIDI, Voorburg. (Intern Rapport nr. 19).
- Vlist, A. J. van der (1984), *Where to house senior citizens? Application of cost benefit analysis.* Nederlands-Economisch Instituut, Rotterdam, (voordracht).

Drs. J. Bartlema was destijds verbonden aan de Katholieke Hogeschool Tilburg. **Drs. N. van Nimwegen** en **dr. H.G. Moors** waren werkzaam op het NIDI

Commentaar 2009

Vergrijzing en de zorg voor ouderen

NICO VAN NIMWEGEN

Is er veel nieuws onder de zon?

In het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw werd er, mede onder invloed van de toenmalige crisis, veel geschreven over nut maar vooral noodzaak van een terugtredende overheid. De ouderwetse verzorgingsstaat werd te duur gevonden en moest danig afslanken, de overheid zou een stapje terug moeten doen, met als bijkomend voordeel dat het ambtenarenapparaat kon inkrimpen. Dat zou allemaal forse besparingen opleveren want deze nieuwe 'zorgzame samenleving' moest natuurlijk wel een stuk goedkoper zijn dan de oude verzorgingsstaat. En het mooie van de nieuwe samenleving was uiteraard dat de burger meer de regie over zijn eigen leven zou krijgen, meer verantwoordelijkheden ook, en minder last zou hebben van staatsbemoeienis. Maar uiteraard (voor niets gaat immers alleen de zon op) zou de burger ook meer taken krijgen en zelf de handen uit de mouwen moeten steken. Bijvoorbeeld ook op het gebied van de zorg voor ouderen. Want door de toenemende vergrijzing van de bevolking zou de ouderenzorg immers al gauw onbetaalbaar worden; mantelzorg zou hier soelaas moeten bieden. In grote lijnen, en niet al te gechargeerd, was dit het neoliberaal gekleurde gedachtengoed van zo'n 25 jaar geleden. Paste deze 'ideologie', zeker als het ging om de impliciete aannames over de mogelijkheden van familieleden om deze mantelzorg te leveren, wel bij de realiteit van het einde van de 20ste eeuw, was een van

de vragen die DEMOS zich 25 jaar geleden stelde. Natuurlijk werd daarbij vooral naar de demografische realiteit gekeken. Heel concreet was de vraag of er door de demografische veranderingen (kleinere gezinnen, echtscheiding) nog wel voldoende familieleden zouden overblijven om als mantelzorgers de handen uit de mouwen te steken bij de zorg voor de aanzwellende stroom afhankelijke ouderen. Op basis van modelberekeningen werden daar vraagtekens bij gezet.

Hoe staat de vlag er een kwart eeuw later voor?

Allereerst zijn er opmerkelijke overeenkomsten in de maatschappelijke context waarin de vraag naar de betaalbaarheid van de vergrijzende samenleving en de mogelijkheden van mantelzorg aan de orde komt. Weer is er een crisis, nu mondiaal van aard. Weer moet er (na de stimuleringsmaatregelen) fors worden bezuinigd. Weer wordt een kleinere (maar uiteraard slagvaardiger!) overheid noodzakelijk geacht, waarbij gemakshalve maar over het hoofd wordt gezien dat ondanks eerdere inkrimpingsplannen het overheidsapparaat de afgelopen decennia alleen maar verder is gegroeid. Weer spelen de kosten van de vergrijzing een belangrijke rol in de motivering van noodzakelijk geachte beleidsingrepen. En weer moet de burger de handen uit de mouwen steken.

Tot zover is er weinig nieuws onder de zon. Maar er zijn wel accentverschillen in het politieke debat. Veel meer dan in de jaren tachtig wordt, als het gaat om de kosten van de vergrijzing, het accent nu gelegd op een grotere arbeidsparticipatie. De 'zorgzame' samenleving lijkt te zijn ingewisseld voor een 'zwoegende'. Meer en langer werken, ook door ouderen, voert nu de boventoon. Weliswaar werd een grotere arbeidsdeelname ook 25 jaar geleden al bepleit, maar nu lijkt dit meer te worden omgezet in ingrijpende daden, zoals het verhogen van de AOW-leeftijd, in plaats van vooral met de mond beleden. Maar wat betekenen deze ontwikkelingen nu voor de daadwerkelijke zorg voor ouderen? Hierbij zijn de volgende kanttekeningen te plaatsen.

Demografische trends klopten maar de achtergronden en gevolgen zijn nu meer inzichtelijk

De analyse van de demografische trends en de invloed ervan op familierelaties zoals deze 25 jaar geleden in DEMOS werd beschreven heeft niets aan waarde ingeboet. De toen veronderstelde ontwikkelingen bleven zich onverminderd voordoen. Er is geen sprake geweest van een kwalitatieve omslag. Kortom, de demografen hadden het destijds bij het juiste eind als er naar de cijfermatige ontwikkelingen wordt gekeken. De gezinnen zijn kleiner en daarmee krimpen ook de familienetwerken, alhoewel door de verlenging van de levensduur er meer familieleden langer in leven blijven. Er is broosheid in relaties en meer diversiteit in leefvormen. Maar er is (veel) meer. In de afgelopen decennia is onze kennis van familierelaties in het algemeen en van de Nederlandse families in het bijzonder flink gegroeid. Mede dankzij (voor Nederland althans unieke) grootschalige onderzoeken zoals de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) en het bijbehorende onderzoeksprogramma 'De Bindende Kracht van Familierelaties' weten we veel meer van families, de manier waarop familieleden met elkaar omgaan en de gevolgen die dit heeft voor de familieleden en hun omgeving. In dit onderzoek werd duidelijk dat ouders hun leven lang heel veel voor hun kinderen blijven doen. Deze kant van de ouder-kind-medaille bleef in het eerdere DEMOS-artikel wat onderbelicht.

Maar ook het omgekeerde is waar en zorgen kinderen zo lang mogelijk voor hun ouders. Dit was natuurlijk ook in de jaren tachtig het geval, alhoewel het DEMOS-artikel hier niet uitgebreid op inging. De wat zorgelijke opmerkingen over het mogelijk wegkwijnen van de door familieleden verstrekte zorg aan hun ouders bleken grotendeels ongegrond, zo leert het recente onderzoek. In de moderne Nederlandse families van het begin van de 21ste eeuw zorgen kinderen nog steeds zo lang mogelijk voor hun ouders en wordt de formele zorg pas ingeschakeld als het echt niet anders kan. Een aspect dat in het vroegere DEMOS-artikel volstrekt niet aan de orde werd gesteld betrof de families van allochtone komaf. Uit het eerdergenoemde NKPS-onderzoek blijkt dat deze families als het gaat over familiebanden meer op de autochtone families lijken dan vaak werd aangenomen.

Kan meer en langer werken de mantelzorg in gevaar brengen?

Meer nog dan in de jaren tachtig wordt nu nadruk gelegd op het vergroten van de arbeidsparticipatie. Het gaat dan niet alleen om het aanboren van het steeds kleiner wordende onbenutte potentieel aan mensen die nu nog buiten de arbeidsmarkt staan. Waar het hierbij gaat om het vergroten van de arbeidsdeelname van vrouwen kan dit in conflict komen met de mogelijkheden om mantelzorg te bieden. Mantelzorg wordt immers in overwegende mate gegeven door vrouwen van middelbare leeftijd. Dit onbenutte vrouwelijk arbeidspotentieel wordt overigens snel kleiner doordat vooral de arbeidsparticipatie van vrouwen de afgelopen decennia snel is gegroeid. Ook de tendens om de arbeidsdeelname te vergroten door het verhogen van het aantal te werken uren waarbij vaak kleinere parttime banen worden omgezet in grotere kan nadelige effecten hebben op de mo-

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Uit de gegevens van (het onderzoek 'Sex in Nederland' dat in opdracht van 'Margriet' en 'Nieuwe Revue' werd uigevoerd in 1968 en 1981, red.) 1981 komt naar voren dat 40 procent van alle ondervraagde 16-20 jarigen al eens een volledige geslachtsgemeenschap heeft gehad: 33 procent van de jongens en 47 procent van de meisjes. Het verschil tussen de sexen ontstaat doordat meisjes doorgaans met oudere jongens omgaan en doordat de ervaring met sex stijgt met de leeftijd. Dit laatste blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat, in 1981, ruim 30 procent van de 17-24 jarigen sinds hun 17e jaar coïtuservaring hadden tegenover bijna 70 procent van de 20-24 jarigen sinds hun 20ste jaar. Voor meisjes waren deze cijfers: 52 procent sinds hun 17e en 25 procent sinds hun 20ste. Uit de gegevens blijkt ook dat de ervaring met sex sedert 1968 fors is toegenomen, waarbij vooral de gerapporteerde stijging bij de meisjes opvallend is. Bijna alle jongeren met coïtuservaring hadden kennis van anticonceptie (rond de 95 procent). Wat dat betreft is er maar weinig veranderd sedert 1968. (....) Temeer opvallend is het dan ook dat, ondanks de grote bekendheid met anticonceptie, in 1981 ongeveer één op vier jongeren bij de eerste gemeenschap géén voorbehoeding toepaste. Ten opzichte van 1968 is deze situatie wel verbeterd: toen deed een kleine 40 procent van de jongeren niet aan voorbehoeding bij de eerste geslachtsdaad (DEMOS 1ste jaargang, nr. 9, 1985).

Foto: Marcel Minnée

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

De laatste tien jaren (1975-1984, red.) laten opvallende verschuivingen zien in de vruchtbaarheid per leeftijdsgroep. In 1975 was het aandeel van 30-34 jarige vrouwen in de totale vruchtbaarheid 15 procent, van de 25-29 jarige vrouwen 45 procent. In 1984 was het aandeel van de 30-34 jarige vrouwen gestegen tot 24 procent terwijl dat van de 25-29 jarigen ongeveer hetzelfde bleef als in 1975: 44 procent. Niet alleen werden er de laatste jaren procentueel meer kinderen geboren uit 30-34 jarige vrouwen, maar de vrouwen uit deze leeftijdsgroep kregen ook meer kinderen dan hun leeftijdgenoten tien jaar eerder: 74 levendgeborenen per 1.000 30-34 jarige vrouwen, vergeleken met 60 per 1.000 in 1975. Dit ondanks het feit dat de totale vruchtbaarheid in 1975 hoger was (DEMOS 2e jaargang, nr. 2, 1986).

gelijkheden van mantelzorg. Als laatste zou ook de nadruk op langer doorwerken een dergelijk effect kunnen hebben, hoewel dit in kwantitatief opzicht waarschijnlijk beperkt zal zijn. Al met al kan het grotere beroep dat door de arbeidsmarkt wordt gedaan op in het bijzonder vrouwen, op steeds meer gespannen voet komen te staan met het verlenen van mantelzorg. Wellicht meer nog dan het kleiner worden van de gezinnen en families ligt hier een knelpunt voor de toekomst.

Behoefte aan mantelzorg ondersteunend beleid wordt alleen maar groter

De in de jaren tachtig gesignaleerde trend van kleiner wordende familienetwerken zet zich voort. In beginsel kan deze trend nog steeds nadelig uitwerken voor het verstrekken van mantelzorg aan hulpbehoevende ouderen. De bezorgde conclusie uit het eerdere DEMOS-artikel blijft dan ook nog overeind staan. Dit ondanks het feit dat familieleden zich tot het uiterste blijken in te spannen om deze zorg te bieden, hetgeen ook in het meest recente onderzoek naar familienetwerken wordt bevestigd. De bereidheid tot het leveren van zorg aan hulpbehoevende ouders is onverminderd groot. Het beroep dat door de arbeidsmarkt op potentiële hulpverleners en mantelzorgers wordt gedaan, wordt steeds dringender. Dit staat op gepannen voet met het daadwerkelijk verlenen van zorg. De noodzaak van beleid dat mantelzorgers ondersteunt en hen respijt biedt in hun zware taak wordt alleen maar groter. Ten slotte kan ook worden ingezet op het vergroten van het potentieel aan mantelzorgers, met name door het meer inschakelen van mannen hierbij. Want dat de behoefte aan mantelzorg zal toenemen staat met de voortzettende vergrijzing als een paal boven water.

LITERATUUR:

- Evenblij, Maarten (2009), *Families in beeld. Uitkomsten van het onderzoeksprogramma De Bindende Kracht van familierelaties.* Den Haag, Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.

Drs. N. van Nimwegen, NIDI

Samenvatting artikel DEMOS 1985

Geboorteregeling van Turkse en Marokkaanse vrouwen benadert Nederlands niveau

JEANNETTE SCHOORL

Turkse en Marokkaanse vrouwen in Nederland passen meer geboorteregeling toe en hebben kleinere gezinnen dan vrouwen in Turkije en Marokko. Maar terwijl de toepassing van anticonceptie bij de migranten het Nederlandse niveau benadert, ligt het gemiddeld kindertal per vrouw nog dichter bij dat in Turkije en Marokko. Dit zijn bevindingen uit een eind 1984 door het NIDI in negen Nederlandse gemeentes gehouden representatief steekproefonderzoek onder 225 vrouwen met de Turkse en 177 met de Marokkaanse nationaliteit. Aan dit eerste onderzoek in zijn soort deden gehuwde of gehuwd geweest zijnde vrouwen in de leeftijdsgroep 15-49 jaar mee, van wie er in totaal 29.000 (Turksen) respectievelijk 16.000 (Marokkaansen) in Nederland wonen.

De meeste van deze vrouwen zijn als jonge volwassenen naar Nederland verhuisd om zich daar bij hun echtgenoot te voegen. Aan die gezinshereniging is vaak een lange periode van scheiding voorafgegaan: gemiddeld 4,5 jaar voor de Turkse echtparen en 7 jaar voor de Marokkaanse. Een op de vijf Turkse en een op de tien Marokkaanse vrouwen is al als kind naar Nederland gekomen, maar geen van de vrouwen in het onderzoek is in Nederland geboren. Eind 1984 woonden de migrantes gemiddeld 7,5 jaar in Nederland en geen van hen woonde hier langer dan 20 jaar. De meerderheid (60 procent) van de Marokkaanse vrouwen en 29 procent van de Turksen heeft nooit leren lezen en schrijven, maar onder de jonge vrouwen is het analfabetisme bijna verdwenen: alle 15-19 jarige Turksen in het onderzoek en 80 procent van de Marokkaansen in deze leeftijdsgroep kunnen lezen en schrijven. Van de Turkse vrouwen heeft 59 procent een baan of een baan gehad, bij de Marokkaanse vrouwen is dat slechts bij 21 procent het geval.

Minder kinderen

De migranten hebben een kleiner gezin dan de vrouwen in de herkomstlanden: de in Turkije wonende vrouw heeft gemiddeld 3,2 kinderen, haar in Nederland wonende landgenote 2,7 en over het algemeen geldt: hoe ouder de vrouw, hoe groter het verschil: Turkse migrantes van 35-39 jaar hebben gemiddeld respectievelijk 3,5 kind, de vrouwen in Turkije 4,6. Op die leeftijd hebben vrouwen in Marokko gemiddeld 5,1 kinderen, een Marokkaans gezin in Nederland 4,0. Een uitzondering wordt gevormd door de Marokkaansen van 40 jaar en ouder: de in Marokko wonende vrouwen hebben weliswaar meer kinderen ter wereld gebracht dan de Nederlandse Marokkaansen, maar ze hebben er tevens meer door de dood verloren. Dit resulteert in een ongeveer gelijke gezinsgrootte gerekend over alle Marokkaanse vrouwen in de leeftijdsgroep 15-49 jaar: 3,9 in Nederland en 3,8 in Marokko (zie de tabel).

Hoog anticonceptieniveau

In Turkije en Marokko zijn anticonceptiemiddelen, vooral op het platteland, minder gemakkelijk verkrijgbaar dan in Nederland. Dat kan ten dele het relatief geringe gebruik van geboorteregeling in de herkomstlanden verklaren: het huidige anticonceptiegebruik ligt in de herkomstlanden in alle leeftijdsgroepen op een veel lager niveau dan in Nederland. Er is daarentegen nauwelijks verschil tussen de Nederlandse vrouwen en de Turkse migrantes, met uitzondering van de oudere Turksen, die in wat mindere mate aan geboorteregeling doen. In de leeftijdsgroep 25-44 jaar ligt ook het anticonceptieniveau van de Marokkaanse immigrantes rond het Nederlandse niveau, maar in het bijzonder onder de jongste Marokkaansen in Nederland (15-24 jaar) bevinden zich relatief veel vrouwen die op het moment in verwachting zijn of die eerst een kind willen (zie de figuur).

De pil is zowel bij de Turkse en Marokkaanse migrantes als bij de Nederlandse vrouwen de meest gebruikte methode. Het meest opvallende verschil tussen Marokkaanse vrouwen in Nederland en die in Marokko ligt in sterilisatie, die in Marokko nauwelijks wordt uitgevoerd maar in Nederland tamelijk frequent (21 procent van de 35-44 jarigen, ongeveer half zo vaak als autochtone paren). Na de pil is de tweede methode bij de jongere Turkse migrantes het spiraaltje, bij de ouderen sterilisatie. De anticonceptiekeuze van de Turkse migrantes verschilt radicaal van het patroon in Turkije, waar bijna driekwart van de geboorteregeling toepassende vrouwen een andere methode dan pil, spiraaltje of sterilisatie gebruikt, vooral coïtus interruptus.
Turkse en Marokkaanse migrantes gebruiken in verhouding veel meer dan de vrouwen in Turkije en Marokko een anticonceptiemethode om een (volgende) zwangerschap uit te stellen. In Marokko gebruikt slechts 14 procent van de vrouwen die nog een kind willen anticonceptie, bij de migrantenvrouwen is dat bij 76 procent het geval. Het verschil tussen de Turkse vrouwen is kleiner, maar toch nog bijna een verdubbeling (van 33 naar 64 procent). Tevens zijn de migrantes meer dan de vrouwen in de herkomstlanden geneigd om geboorteregeling toe te passen nadat ze hun gezin voltooid achten.

Conclusies

Vergeleken met het anticonceptieniveau in Turkije en Marokko en gezien de relatief korte verblijfsduur van de migrantes in Nederland is de snelle verandering in anticonceptiegedrag van Turkse en Marokkaanse vrouwen in Nederland opmerkelijk. Het hoge anticonceptieniveau vindt haar weerslag in de in vergelijking met de herkomstlanden kleinere migrantengezinnen. Dit geldt niet alleen voor de voltooide maar ook voor de nog in opbouw zijnde gezinnen, aangezien niet pas met geboorteregeling wordt begonnen als iemand het gezin groot genoeg vindt, maar al veel eerder, om (volgende) zwangerschappen uit te stellen. Tevens willen migrantes die al langer in Nederland wonen over het algemeen een kleiner gezin dan vrouwen die pas kort geleden uit Turkije of Marokko zijn vertrokken.

Drs. J.J. Schoorl, NIDI

Gemiddeld aantal kinderen per ooit-gehuwde vrouw, naar leeftijd van de moeder, nationaliteit en land

	Turks		Marokkaans		
Leeftijd	Ned.	Turkije	Ned.	Marokko	Nederland
15-19	0,8	0,6	0,4	0,7	0,2 *
20-24	1,6	1,6	1,6	1,7	0,5
25-29	2,3	2,6	2,5	2,8	1,1
30-34	3,1	3,6	3,8	4,2	1,8
35-39	3,5	4,6	4,0	5,1	2,0 *
40-44	3,8	4,8	6,3	5,7	–
45-49	4,5	5,0	6,8	5,5	–
Totaal	2,7	3,2	3,9	3,8	

* Schatting op basis van het CBS-Onderzoek Gezinsvorming 1982 en het Onderzoek Sex in Nederland 1981.
– Geen gegevens beschikbaar.
Bron: NIDI: Turkish Fertility Survey 1978 (Hacettepe Institute of Population Studies: Ankara, 1981) Enquête nationale sur la fécondité et la planification familiale au Maroc, 1979-1980 (Ministère de la Santé Publique: Rabat, 1984); Onderzoek Gezinsvorming 1982 (Den Haag: CBS, 1984).

Percentage gehuwde vrouwen dat momenteel een geboorteregelende methode toepast, naar leeftijd, land en nationaliteit

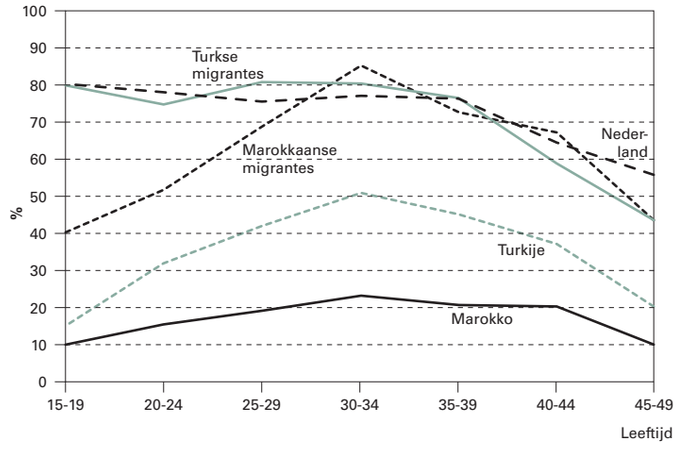

Commentaar 2009

Kindertal verder afgenomen

JEANNETTE SCHOORL

Hoe heeft de vruchtbaarheid van vrouwen uit Turkije en Marokko zich sinds het midden van de jaren tachtig ontwikkeld? Is het kindertal verder afgenomen? Destijds waren alle volwassen vrouwen nog in Turkije of Marokko geboren en een belangrijk deel van hen was daar ook opgegroeid. Dat is nu anders. Ten eerste is de totale groep behoorlijk toegenomen: begin 2009 woonden er respectievelijk 76.000 en 58.000 vrouwen in de leeftijdsgroep 15-49 jaar (gehuwd of gehuwd geweest) van Turkse of Marokkaanse afkomst in Nederland, dus ongeveer 2,5 respectievelijk 3,5 keer zoveel als 25 jaar geleden. Verder ging het destijds uitsluitend om in het buitenland geboren vrouwen. Nu is respectievelijk 15 en 18 procent van de vrouwen van Marokkaanse of Turkse afkomst in deze leeftijdsgroep in Nederland geboren (de tweede generatie). En had een kwart eeuw geleden vrijwel niemand de Nederlandse nationaliteit, nu geldt dat voor zo'n drie op de vier van deze vrouwen.

Kindertal verder afgenomen

Trends in het totaal (periode) vruchtbaarheidscijfer tonen een vrijwel continue daling van het kindertal van uit Turkije of Marokko afkomstige vrouwen in Nederland, maar de laatste jaren stagneert deze daling (figuur 1). Volgens een analyse van Garssen en Nicolaas (2008) wordt deze stag-

Figuur 1. Totaal (periode) vruchtbaarheidscijfer naar herkomst, autochtonen, Turken en Marokkanen 1984-2008

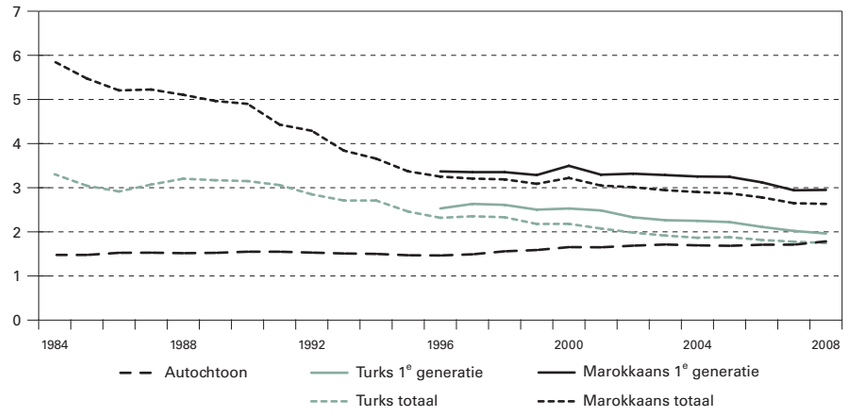

Figuur 2a. Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers naar generatie, autochtonen, Turken en Marokkanen 2008

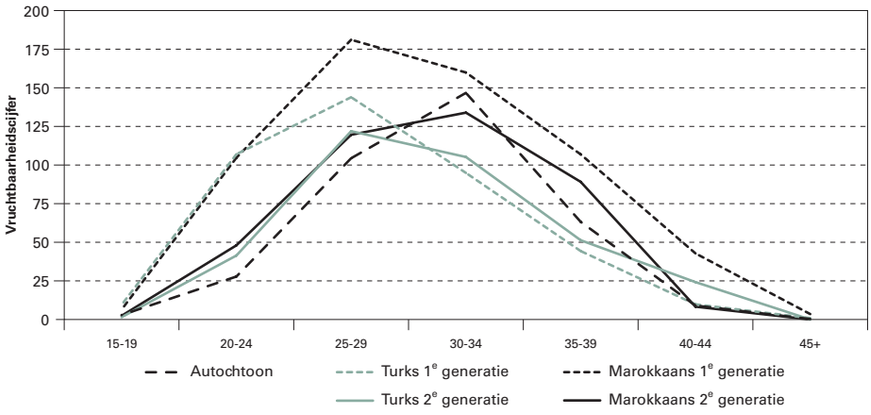

Bron: CBS.

Figuur 2b. Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers naar nationaliteit, Nederlands, Turks en Marokkaans 1984

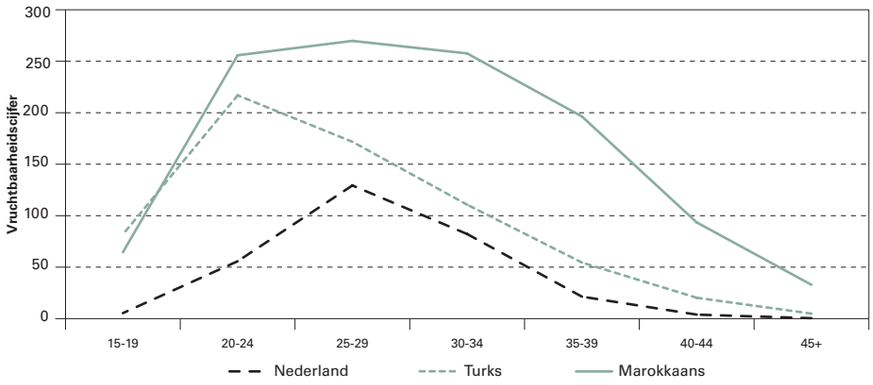

Bron: Penninx *et al.*, 1993.

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Op 1 oktober 1985 woonden er in ons land naar schatting 40.500 Nederlanders die geboren waren op de Nederlandse Antillen; in 1971 waren dat er volgens de toen gehouden volkstelling slechts 15.000. Inclusief hun in ons land wonende directe nakomelingen (naar schatting 9.500) bedraagt de omvang van deze groep Nederlanders, ook wel 'Antillianen' genoemd, 50.000, hetgeen betekent dat thans 0,35 procent van de totale bevolking van Nederland Antilliaan is. De totale bevolking van de Nederlandse Antillen telde volgens de in 1981 gehouden volkstelling 232.000 personen, van wie 205.000 Antillianen. Van het totaal aantal Antillianen in ons koninkrijk woonde in dat jaar ongeveer 16 procent in Nederland. Dit percentage ligt inmiddels rond 19 procent (DEMOS 2e jaargang, nr. 1, 1986).

natie veroorzaakt door de eerste generatie, terwijl de vruchtbaarheid van de tweede generatie juist erg snel daalt, mogelijk onder invloed van gestegen onderwijsniveaus en toegenomen arbeidsparticipatie. Het vruchtbaarheidspatroon van de tweede generatie lijkt sterk op dat van de autochtone vrouwen en wijkt aanzienlijk af van dat van hun moeders (figuur 2a). De eerste generatie – bestaande uit vrouwen die al langer in Nederland wonen en vrouwen die pas recent als huwelijkspartner naar Nederland zijn gekomen – heeft nu zelfs een enigszins hogere vruchtbaarheid dan de vrouwen in Turkije en Marokko. In die landen is de vruchtbaarheid in de afgelopen 25 jaar eveneens sterk gedaald, in Marokko van 5,4 in de eerste helft van de jaren tachtig tot 2,7 nu; in Turkije van 4,2 tot 2,1. De migranten in Nederland zijn veelal afkomstig uit gebieden in Turkije en Marokko waar de vruchtbaarheid boven het landelijk gemiddelde ligt, en dit kan het waargenomen verschil verklaren. De destijds allerjongste vrouwen van de eerste generatie, geboren in de periode 1965-1969 (toen dus 15-19 jaar oud) hebben inmiddels (gegevens 2005) een gemiddeld kindertal (cohortvruchtbaarheid) gerealiseerd van respectievelijk 2,4 (Turkse vrouwen) en 2,9 (Marokkaansen), aanzienlijk lager dan hun leeftijdsgenoten destijds, maar nog flink boven het gemiddelde van de autochtone vrouwen.

Uitstel van kinderen

In de jaren tachtig was de eerste generatie Turkse vrouwen weinig geneigd om het eerste kind uit te stellen; de daling van het kindertal lag uitsluitend aan de beperking van de uiteindelijke gezinsgrootte. Bij Marokkaanse immigrantes vond zowel uitstel als beperking van het uiteindelijk kindertal plaats. Toch was in vergelijking met de autochtone vrouwen het hele vruchtbaarheidspatroon toen nog jong, (figuur 2b). Bij de eerste generatie (deels bestaande uit jonge recent geïmmigreerde bruiden) is het uitstel ook nu nog relatief beperkt, maar tweede-generatie vrouwen lopen inmiddels gemiddeld tegen de 29 bij de geboorte van hun eerste kind, en zijn daarmee maar een jaar jonger dan autochtone vrouwen.

Kinderloosheid

Vrijwillige kinderloosheid kwam 25 jaar geleden bij Turkse en Marokkaanse immigrantes nauwelijks voor. Nu zijn Turkse en Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie op 35-jarige leeftijd vaker kinderloos (ongeveer 28 procent) dan autochtone vrouwen (25 procent) (CBS-Webmagazine 27 maart 2006).

Geboorteregeling

Recente gegevens over de geboorteregeling van immigrantengroepen zijn niet beschikbaar. Uit gegevens van de Verenigde Naties blijkt dat geboorteregeling in Turkije en Marokko in de afgelopen 25 jaar aanzienlijk is toegenomen: in 2007 paste 71 procent van de Turkse en 63 procent van de Marokkaanse paren geboorteregeling toe. De keuze van methodes is relatief weinig veranderd: net als destijds is de pil in Marokko favoriet, en gebruiken Turkse echtparen vooral coïtus interruptus, een spiraaltje, of een condoom. Gegeven de snelle daling van de vruchtbaarheid van vrouwen van Turkse of Marokkaanse afkomst in Nederland is het aannemelijk dat het destijds al bij de eerste generatie geconstateerde hoge niveau van geboorteregeling zich heeft gehandhaafd en verder is toegenomen bij de jongere generatie.

BELANGRIJKSTE BRONNEN:

- Garssen, J. en H. Nicolaas (2008), Fertility of Turkish and Moroccan women in the Netherlands: adjustment to native level within one generation, In: *Demographic Research*, vol. 19, art. 33, pp. 1249-1280.
- Jong, A. de (2003), Demografie van vijf niet-westerse herkomstgroepen vanaf 1972. In: *Bevolkingstrends*, nr.3, pp. 54-61.
- Penninx, R, J. Schoorl en V.C. van Praag (1993), *The impact of international migration on receiving countries: the case of the Netherlands*. Amsterdam:, Swets & Zeitlinger.

Drs. J.J. Schoorl, NIDI

Samenvatting artikel DEMOS 1986

Teruggaan of blijven

JAN J. LATTEN

Gezinshereniging en retourmigratie van Turken en Marokkanen

De Turkse en Marokkaanse gemeenschap in Nederland blijft groeien. Vooral het aantal Marokkanen stijgt fors door relatief grote immigratie en een hoge natuurlijke aanwas. De groeicijfers over 1985 en 1986 doen vermoeden dat begin 1987 circa 160.000 Turken en 123.000 Marokkanen in Nederland zullen wonen. De laatste prognose (1984) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voor het jaar 1990 – 113.000 Marokkanen en 162.000 Turken – is door de Marokkanen dus reeds in 1986 gepasseerd. Ondanks de wens om terug te keren naar hun vaderland zullen veel bejaarde immigranten na pensionering in Nederland blijven.

Foto: Wim de Jonge

Uit het Leefsituatie-onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), dat in 1984 is gehouden onder Turken en Marokkanen, blijkt dat in het bijzonder de groep Marokkanen nog sterk in omvang toeneemt. Bovendien valt daaruit de conclusie te trekken dat in de toekomst vele bejaarde hoofden van huishoudens in Nederland zullen blijven wonen, ook wanneer financieel gezien daartoe geen aanleiding meer bestaat (AOW). Dit vanwege het verblijf van hun kinderen in ons land.

Gezinshereniging

Hoewel vaak wordt vernomen dat de gezinshereniging van allochtonen vrijwel is voltooid, kan waarneming van uitsluitend de huishoudenssituatie in Nederland hiervan een vertekend beeld geven. Zo kan een Turks of Marokkaans huishouden in Nederland bestaan uit een echtpaar met kinderen en de indruk geven een volledig herenigd gezin te zijn. In werkelijkheid kan het gezin echter geografisch gescheiden zijn doordat bijvoorbeeld een van de kinderen in het herkomstland verblijft. Misschien is dit kind voorlopig achter gebleven of teruggekeerd vanwege een opleiding of huwelijk. De omvang van dergelijke geografische scheidingen van gezinnen over twee landen is in een CBS/SCP-publicatie uitgebreid beschreven. Bij die beschrijving werd ook bezien of thans gehuwde gezinshoofden al bij hun immigratie gehuwd waren: Turken blijken in verhouding meer dan Marokkanen gehuwd te zijn geïmmigreerd (67 procent versus 59 procent). Dat betekent dat Turkse gezinnen zich gemiddeld in een latere gezinsfase bevinden dan Marokkaanse. Dit kan weer gevolgen hebben voor de actuele geografische scheiding van gezinnen.

De reden om te vragen naar de burgerlijke staat bij immigratie was het vermoeden dat de huidige gezinshoofden bij immigratie wellicht niet alleen verschilden qua leeftijd maar ook qua burgerlijke staat (ongehuwd geïmmigreerden kwamen op jongere leeftijd). Dit is van belang omdat zowel door het jong-zijn als door het ongehuwd-zijn de migrant zich vermoedelijk meer open zal opstellen jegens aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Deze andere, open houding zal zich uiteraard ook kunnen uiten in de mate van hereniging met echtgenote en kinderen. Op basis van deze gedachte is de spreiding van gezinnen nagegaan voor zowel Turkse als Marokkaanse gezinshoofden. Gehuwde gezinshoofden die eertijds ongehuwd immigreerden, blijken in 1984 vrijwel allemaal hun echtgenote in Nederland te hebben. Voor de Marokkanen (95 procent) geldt dit nog wat sterker dan voor de Turken (89 procent). Ook hebben vrijwel alle ongehuwd geïmmigreerden met thans een echtgenote in Nederland al hun nog levende kinderen in ons land. De gemiddelde aantallen kinderen in het herkomstland van ongehuwd geïmmigreerde gezinshoofden zijn dan ook vrij gering. De situatie voor de gehuwd geïmmigreerden is daarentegen aanmerkelijk anders. Anno 1984 blijkt nog 19 procent van de Turkse en 29 procent van de Marokkaanse gezinshoofden zonder hun echtgenote in Nederland te leven. Over het algemeen hebben zij ook alle of enkele van hun kinderen in het herkomstland. Van alle gehuwd geïmmigreerde Turken die wel met hun echtgenote in Nederland leven, heeft een kwart – en van de Marokkanen een derde – kinderen in het herkomstland. Kortom, de gezinshereniging is toch nog vrij onvolledig onder de gezinshoofden die al gehuwd waren toen ze immigreerden, ook al leven ze nu met hun echtgenote in Nederland. Bovendien is deze onvolledigheid groter bij de Marokkanen dan bij de Turken. Over alle gehuwd geïmmigreerde gezinshoofden gerekend hebben de Turken, ongeacht of hun echtgenote al dan niet in Nederland verblijft, gemiddeld 1,0 kind in Turkije en de Marokkanen 2,0 kinderen in Marokko.

Verder blijkt dat kinderen in Marokko van Marokkanen in Nederland in het algemeen niet eerder in ons land hebben gewoond. Voor de Turkse kinderen in Turkije is dat vaak juist wel het geval. Remigratie van kinderen komt dus onder Turken meer voor. Marokkaanse kinderen in Marokko zijn daadwerkelijke achterblijvers.

De kans op terugkeer

Wat betekent de aanwezigheid van kinderen in Nederland of in het herkomstland nu voor de kans dat hun ouders ook in ons land zullen blijven? In het algemeen wordt er vanuit gegaan dat de (arbeids)migratie plaats vond op grond van financiële overwegingen. Zodra een immigrant 65 wordt en recht krijgt op een AOW-uitkering zou de financiële noodzaak van vestiging kunnen vervallen. Een AOW-uitkering is immers exporteerbaar. Aangezien de meeste immigranten te kennen geven te zijner tijd te willen terugkeren, zou men zich kunnen voorstellen dat veel AOW-ers zullen remigreren.

Naast de economische band met Nederland zijn echter ook emotionele bindingen van belang, bijvoorbeeld met de kinderen. Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat de relatie tussen de emotionele bindingen en de wens om terug te keren verschilt voor Turken en Marokkanen.

Allereerst de Turken. Een situatie met kinderen in Turkije vergroot de terugkeerwens; aanwezigheid van kinderen in Nederland remt dit verlangen af. Van de onderzochte bindingskenmerken (verblijfsland echtgenote, verblijfsland kinderen, bezit onroerend goed in Turkije, leeftijd van het gezinshoofd, verblijfsduur van het gezinshoofd, huur/koop-

woning in Nederland) heeft het verblijfsland van de kinderen een overheersende invloed op de wens om terug te keren. Turken met kinderen in Turkije zullen dan ook met grotere waarschijnlijkheid terugkeren dan hun landgenoten die alle kinderen in Nederland hebben. Remigratie met achterlating van de zelfstandig geworden kinderen zal een moeilijke keuze blijken te zijn. Van circa een van elke tien gehuwde Turkse gezinshoofden wonen alle kinderen in Turkije. Deze groep zal vrij gemakkelijk remigreren wanneer ze recht krijgt op een AOW-uitkering. De grootste groep (circa twee van elke drie in Nederland wonende Turkse gezinshoofden) heeft momenteel echter alle kinderen hier. Zij zullen naar verwachting in mindere mate kiezen voor remigratie.
In tegenstelling tot de situatie bij de Turken was het verblijfsland van de kinderen bij de Marokkanen anno 1984 nauwelijks van belang voor de wens om terug te keren. Wellicht speelt hier een rol dat Marokkaanse gezinnen gemiddeld in een andere, namelijk jongere, gezinsfase en daardoor in een andere fase van de migratiegeschiedenis verkeren dan de Turken. Kinderen in Marokko worden door hun vaders daarom misschien overwegend gezien als potentiële volgers en niet als kinderen naar wie men zou willen terugkeren.
Van de overige onderzochte kenmerken bepaalt vooral de leeftijd de mate waarin Marokkanen wensen te remigreren. Hoe ouder men is, hoe vaker men zegt te willen terugkeren. Een groot deel van deze ouderen wordt gevormd door de gehuwd geïmmigreerden die nog steeds zonder partner in Nederland leven. De toekomst zal leren hoeveel Turkse en Marokkaanse oma's en opa's hier hun levensavond zullen doorbrengen.

De auteur schreef dit artikel op persoonlijke titel. De weergegeven opvattingen komen niet noodzakelijk overeen met die van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Dr. Latten baseerde zich op de resultaten van het in 1984 door het CBS uitgevoerde Leefsituatieonderzoek onderTurken en Marokkanen in Nederland (LSO '84).

LITERATUUR

- CBS/SCP (1984), *De leefsituatie van Turken en Marokkanen in Nederland*, deel 3, *Huishoudens en migratie*.
- Hoorn, F. van (1986), Spreidingsbeleid en integratie van Mediterranen. In: *Intermediair*, 22, 8, pp. 49-55.
- Latten, J.J. (1987), Terugkeerwens Turken en Marokkanen. In: *CBS, SCK 1987. no. I.*
- Praag, C.S. van (1985), Retourmigratie van buitenlanders. Levensavond in het ochtendland. In: *Intermediair*, 21, 47, pp. 47-51.

Dr. J.J. Latten was destijds werkzaam bij de Hoofdafdeling Sociaal Culturele Statistieken van het CBS te Heerlen

Commentaar 2009

De vraag *Teruggaan of blijven* virtualiseert

JAN J. LATTEN

Foto: Wim de Jonge

In 1986 gaven veel nog jonge Marokkaanse en Turkse mannen/immigranten te kennen dat ze ooit terug wilden keren naar hun roots. Uit mijn onderzoek van toen bleek dat overkomst van kinderen dit verlangen afremde. Op grond van de opkomende gezinsherenigingen in de jaren zeventig was dus al te verwachten dat terugkeer zou worden uitgesteld tot een latere fase in het leven. Evenzogoed zou een beslissing dan echter weer moeilijk worden omdat de betrokkenen zich immers ook aan volwassen kinderen in Nederland gebonden voelen. De twijfel bleek voor velen permanent te worden, uitgedrukt in thema's als heimwee, identiteitscrisis en de bereidheid tot integratie. De tijdgeest vraagt na 40 jaar twijfel steeds explicieter aan immigranten en hun nakomelingen om te kiezen voor Nederland.

Individuele en collectieve twijfel

Aan het begin van de grote immigratiegolf overheerste de gedachte dat arbeidsmigranten tijdelijk zouden blijven. Voor velen werden enkele jaren meer jaren. De jaren zeventig werden voor de blijvers de jaren van eenzaamheid en twijfel. Wat te doen: teruggaan of tijdelijk toch vrouw en kinderen hiernaartoe halen? De samenleving was bereid te helpen. Kinderen zouden door de tijdelijke fase heen worden geholpen door op school ook Turks en Marokkaans te leren, ook als ze in Nederland waren geboren. De jaren tachtig werden de jaren van *gezinshereniging*. Het beleid bleef uitgaan van tijdelijk verblijf. Daarna volgden de jaren negentig: voor de tweede generatie jonge mensen bleek afstand geen bezwaar voor hun liefde: ze gingen hun partners halen in de dorpen van herkomst.
In wezen werden daarmee door de tweede generatie de banden met het herkomstland opnieuw verstevigd en uitgebreid via nieuwe familieverbintenissen, nieuwe emotionele banden: de fase van *gezinsvorming*. Dat veroorzaakte een verscherping van het integratieprobleem. Er kwam een nieuwe golf van volwassen immigranten die niet op de Nederlandse samenleving was voorbereid. Hun kinderen bleken op school vaak al te starten met een achterstand, die ze niet inhaalden, en continueerden de sociale afstand tussen bevolkingsgroepen. Twijfel over teruggaan of blijven kan zo worden overgeërfd naar een volgende generatie. Ook de tweede generatie blijft zo met het ene been in het ene land en met het andere in Nederland staan. Sinds het begin van dit millennium werden daarom eisen voor gezinsvorming aangescherpt. Het doel is expliciet: huwelijksmigratie beperken. Het komt erop neer dat drempels

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Het aantal suicides (zelfdodingen) in Nederland neemt fors toe. Sedert 1950 is er zelfs sprake van een verdubbeling van 8,4 per 100.000 van de bevolking van 15 jaar en ouder naar 16,6 in 1984. In absolute zin steeg het aantal suicides in de genoemde leeftijdsgroep van 601 in 1950 tot 1.892 in 1984. Bij deze cijfers dient overigens wel bedacht te worden dat er naar alle waarschijnlijkheid sprake is van onderregistratie: bijvoorbeeld bij verdrinkingen en verkeersongevallen is vaak moeilijk vast te stellen of het een ongeval dan wel zelfdoding betreft. Bij twijfel over de doodsoorzaak wordt in ons land een andere oorzaak dan suicide (bijvoorbeeld 'doodsoorzaak onbekend') genoteerd (DEMOS 2e jaargang, nr. 3, 1986).

worden opgeworpen om telkens weer nieuwe familiebanden met het herkomstland aan te knopen.

Familie en sociale context in onderzoek

In mijn onderzoek in de jaren tachtig kon, een van de eerste keren, rekening worden gehouden met het bestaan van bilaterale familiebanden. Aandacht voor familiebanden was toen zeldzaam in demografisch onderzoek, ook nog lang daarna. Het was de tijd van toenemende individualisering. In het algemeen golden in onderzoek individuele achtergrondkenmerken als opleiding, inkomen en urbanisatiegraad als belangrijke verklarende factoren. Denken dat demografisch of sociaal gedrag bleef bestaan door overdracht van ouders op kinderen, imitatiegedrag, paste eigenlijk niet in de tijdgeest, hoewel onderzoek telkens het tegendeel liet zien. Biologische factoren een rol toedichten bij het ontstaan van criminaliteit was zeker not done, getuige de affaire Buikhuisen, wiens onderzoeksplannen in de jaren zeventig grote weerstand opriepen. In dat perspectief had ook de aandacht voor familie in sociaal-wetenschappelijk onderzoek niet de hoogste prioriteit. In deze eeuw zien we dat de aandacht in sociaaldemografisch onderzoek zich weer richt op familieverbanden. Dat heeft ook te maken met het beschikbaar komen van nieuwe geïntegreerde databestanden. Er zijn inmiddels twee waves van de Netherlands Kinship Panel Study (NKPS), waarin informatie is verzameld over individuen, veel verschillende familierelaties, en over families als geheel. Ook het Sociaal Statistisch Bestand van het CBS levert mogelijkheden om familiebanden in onderzoek te betrekken. Zo is er onderzoek op het CBS naar verhuisgedrag van kinderen in relatie tot het woonadres van ouders (Michielin, Mulder & Zorlu, 2008), en naar de vraag in hoeverre autochtonen en allochtonen minder vaak de stad verlaten als ze familie in de buurt hebben wonen (Zorlu, 2009). Nieuw is de koppeling tussen de NKPS en het SSB, zodat NKPS-respondenten door de tijd kunnen worden gevolgd en extra informatie kan worden toegevoegd.

Met andere woorden, opnieuw wordt zichtbaar gemaakt dat familiebanden er toe doen en of men bereid is fysieke afstanden tussen woonplekken te verminderen om dichter bij elkaar te zijn. Als we inzoomen op onderzoek onder allochtonen: uit onderzoek naar verhuisgedrag blijkt dat sommige allochtonen weer terug willen naar buurten met hogere concentraties allochtonen of naar buurten waar ouders wonen. Zo gezien is het thema *teruggaan of blijven* zelfs te plaatsen op laagregionaal schaalniveau.

Virtualisering van plaats

Familiebanden en woonplaatskeuze zijn in onderzoek terug van weggeweest. Wel is de wereld sinds eind jaren negentig in rap tempo veranderd. Internet is er gekomen en satellietverbindingen. Dat heeft zeer veel veranderd: sites als Maroc.nl, Couscous.nl, Rifmusic.8m.com, Turknieuws.nl maken het mogelijk dat je vanuit je stoel zowel *hier* als *daar* kunt zijn. Je familie in Marokko kun je eventueel gemakkelijker spreken dan je buren in Slotervaart. Er ontstaan gemeenschappen die grenzen overstijgen. Dat geldt voor iedereen. De wereld wordt door internet bovendien meer een wereld van *lichte gemeenschappen* die met elkaar zijn verbonden door taal, overtuigingen of lidmaatschappen. Daarmee verbleken oude verbanden. De angst: wat verbindt mensen die bij elkaar wonen? Het is in wezen het vraagstuk van sociale cohesie dat aan de orde is. Misschien dat ook daarom familiebanden weer meer belangstelling krijgen?

De opkomst van virtuele gemeenschappen betekent ook dat identiteit niet meer altijd in een fysieke context wordt gevormd. De betekenis van plaats, van het *hier* en *daar*, kalft in die zin af. Wonen in New York of Amsterdam, in Den Haag of Fez wordt minder belangrijk dan inzichten delen. Voor nieuwe generaties kan virtuele verbondenheid sterker worden dan die met een plek. Zo gezien krijgt de vraag *teruggaan of blijven* in de toekomst ook een andere lading. Je kunt immers virtueel tegelijkertijd op meerdere plekken zijn. Velen hebben ook bilaterale familiebanden. Familie zal belangrijk blijven naast virtuele gemeenschappen. Soms ga je ook terug naar familie. Zelfs boemerangkids zijn door het CBS in beeld gebracht.

De vraag *teruggaan of blijven* zal de komende jaren steeds meer evolueren naar het sociale aspect: kiezen voor binding met het land van geboorte of met het land van de ouders. Dat is wat we in wezen al zien gebeuren. De nadruk in het integratiedebat ligt nu immers op *kiezen voor Nederland*, en dan vooral in houding. Het gaat om *bonding*, het is een vervolg op de virtualisering die de samenleving als geheel raakt. Lichte gemeenschappen, identiteit en verbondenheid, ook aan familie, worden in het algemeen belangrijker aspecten dan vroeger. Dat je als kind van een immigrant dan met de ene voet in het ene land en met de andere voet in het andere staat is niet erg. Dat doen zovelen. Ook autochtonen die een appartement in Amsterdam dichtbij hun kinderen combineren met een vakantiehuis in de Ardèche.

Marokko

Foto: lh4.ggpht.com

LITERATUUR:

- Zorlu, A. (2009), Ethnic differences in spatial mobility: The impact of family ties. *Population, Space and Place*, 15(4), pp. 323-342.
- Michielin, F., C.H. Mulder en A. Zorlu, (2008), Distance to parents and geographical mobility. *Population, Space and Place*, 14, pp. 327-345.

Prof. dr. J.J. Latten is hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en verbonden aan het Centraal Bureau voor de Statistiek

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

De val van Antwerpen in 1585, nu 400 jaar geleden, was oorzaak van een grote stroom vluchtelingen vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar de Republiek der Nederlanden en andere landen in West-Europa. Zuid-Nederlanders vestigden zich in de periode rond 1585 met name in de steden in het Westen van ons land. De eerste immigratiegolf die in de periode 1577 tot 1589 haar hoogtepunt bereikte wordt veelal gekoppeld aan de val van Antwerpen. Deze emigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden was een sterk door religieuze motieven gedomineerde volksbeweging. (....) Tezelfdertijd waren de gunstige economische omstandigheden in de Republiek een duidelijke 'pull-factor'. Tussen begin 1585 en mei 1586 trokken van de 80.000 inwoners van Antwerpen er 21.000 weg en in de daaropvolgende 3,5 jaar nog eens 17.000! In Brugge, Gent, Nieuwpoort, Oostende en Duinkerken was de situatie niet anders. De totale emigratie in de jaren 1540-1630 naar de Republiek wordt geschat op 150.000, waarvan een 35.000 via Engeland en Duitsland het land binnenkwamen. Dat zou betekenen dat rond 1622 de Zuid-Nederlanders zo'n tien procent van de bevolking van de Republiek vormden. De meerderheid van deze immigranten kwam in de grote steden terecht: Amsterdam, waar de 35.000 migranten een derde van de totale bevolking vormden, Haarlem, waar het met 20.000 migranten om 51 procent van de bevolking ging, Leiden (30.000: twee derde van de bevolking!) en Middelburg (25.000, eveneens twee derde deel) waren daarvan het belangrijkst. (DEMOS 1ste jaargang, nr.10, 1985).

Samenvatting artikel DEMOS 1985

Voedselcrisis in Afrika niet alleen gevolg van bevolkingsontwikkeling

CAREL JANSEN EN HARRIE VAN VIANEN

De landen in de Derde Wereld beklagen zich er dikwijls over dat er door de media alleen aandacht aan hen wordt besteed als er rampen of oorlogen plaatsvinden. En inderdaad, de reden waarom de media de laatste maanden nogal wat aandacht gaven aan het Afrikaanse continent is geen plezierige. Er heerst honger, vooral in het gebied ten zuiden van de Sahara, dat volgens een rapport van de Wereldbank uit 1984 sinds 1970 ondanks alle internationale hulp gestaag aan het wegglijden is tot een politieke, sociale en economische 'nachtmerrie'.

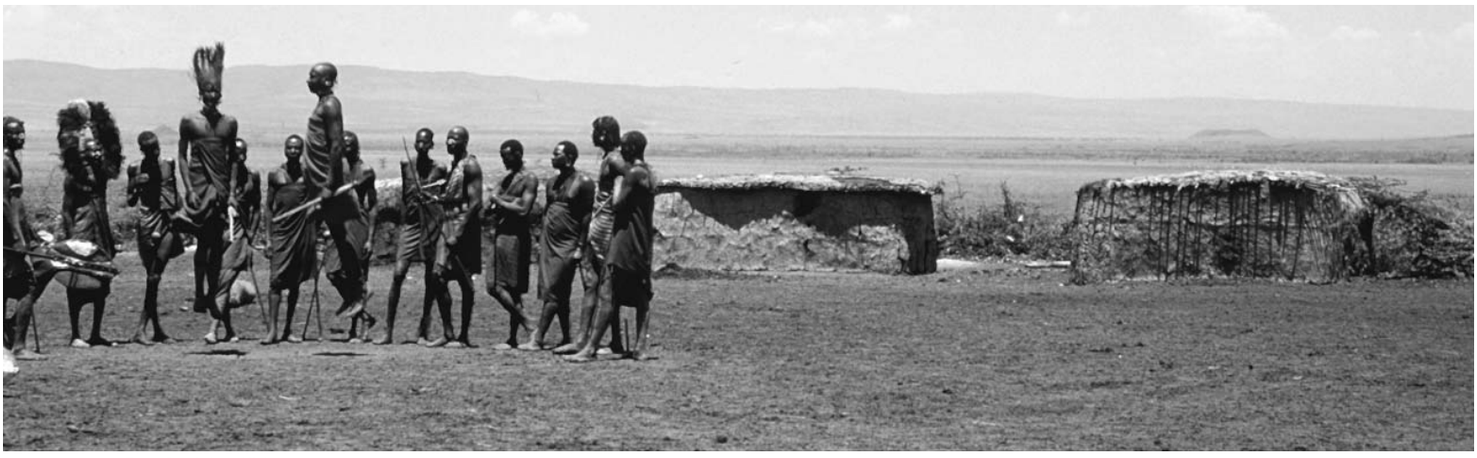

Foto: Stockchng/Hisks

Honderdduizenden mensen ontvluchten de zoveelste droogteperiode. Politieke onlusten verdrijven even zovelen. De regeringen van de Afrikaanse staten lijken steeds minder in staat om de snel groeiende bevolking en de gevolgen daarvan voor het milieu en het politieke klimaat, de baas te worden.
De bevolking van Afrika neemt momenteel toe met meer dan drie procent per jaar, sneller dan waar ook. Die snelheid zal in de nabije toekomst alleen nog maar toenemen door dalende sterfte en zeer hoge vruchtbaarheid. Een vruchtbaarheid die in evenwicht is met het sterfteniveau wordt voor Tropisch Afrika door de Verenigde Naties dan ook pas halverwege de volgende eeuw verwacht. Het aandeel van Afrika in de totale wereldbevolking zal stijgen van ongeveer 9 procent in 1950 tot 20 procent in 2025 en mogelijk 25 procent in het jaar 2100.

De voedselsituatie

In 1984 werden 19 landen bezuiden de Sahara, met in totaal 190 miljoen inwoners, getroffen door een van de ernstigste en langdurigste droogteperiodes in de geschiedenis met honderdduizenden slachtoffers. Het zwaarst getroffen waren de Sahel-landen Ethiopië, Tsjaad, Niger, Mali en Mauretanië en Mozambique in Oost-Afrika.
De calamiteit wortelt in de ontwikkeling van de Afrikaanse landbouw in de afgelopen 20 jaar. Begin jaren zestig was de groei van de landbouwproductie in Tropisch Afrika met 2,3 procent per jaar van dezelfde orde als de bevolkingsgroei zodat de hoeveelheid voedsel per hoofd ongeveer constant bleef. Van 1965 tot 1984 nam de bevolkingsgroei toe tot zo'n 3,1 procent in 1984 maar steeg de voedselproductie slechts met zo'n 1,3 procent per jaar. Tussen 1981 en 1983 *daalde* de voedselproductie daardoor met ongeveer 14 procent. In 1970 was Afrika nog ongeveer zelfvoorzienend, in 1980 moest zo'n 20 procent van de graanbehoefte worden geïmporteerd!
Het lijkt voor de hand te liggen om de snelle bevolkingsgroei te zien als de oorzaak van alle ellende: in Afrika zou een situatie van overbevolking zijn ontstaan, waarbij de bevolking te groot is voor de productieve mogelijkheden van de grond met als gevolg dat de natuur wraak neemt door middel van de fameuze 'positive checks' van Malthus: pest, oorlog en hongersnood.

Oorzaken

Volgens de meeste deskundigen ligt de voornaamste oorzaak van de Afrikaanse landbouwcrisis in de vaak volstrekte onmacht en soms ook onwil van de Afrikaanse regeringen om, in een regio waar bijna 80 procent van de bevolking zijn middelen van bestaan in de landbouw moet vinden, te komen tot een politiek die de lokale voedselproductie stimuleert. De prijzen voor consumenten en producenten worden vaak gecontroleerd door de regering, gewoonlijk ten gunste van de consumenten in de steden en ten nadele van de boeren. De prijzen voor de stadsbewoners worden kunstmatig laag gehouden door subsidies en belastingvrije import van voedsel uit andere landen. Kleine boeren worden niet aangespoord om voor de markt te produceren en zien zich dus genoodzaakt om een systeem van laagproductieve zwerflandbouw te handhaven, met alle gevolgen van uitputting van de grond van dien. Ook de slechte ontsluiting van grote delen van het Afrikaanse platteland vormt een ernstige belemmering voor de ontwikkeling.
Daarbij wordt de snelle bevolkingsgroei in Tropisch Afrika als een ernstig ontwikkelingsprobleem gezien. Aanbevolen wordt om door het terugdringen van de hoge vruchtbaarheid en sterfte de kwaliteit van het bestaan te verbeteren.

Bevolkingsproblematiek: overwegingen

- Tropisch Afrika is met 9 procent van de wereldbevolking op 20 procent van het bewoonbare aardoppervlak zeer dun bevolkt: gemiddeld 18 personen per km^2 met regionale variaties van 2 per km^2 (Namibië en Mauretanië) tot 227 per km^2 (Rwanda). Volgens de Deense landbouweconoom Ester Boserup is Afrika *onderbevolkt* en is de geringe bevolkingsdichtheid een van de ernstigste hindernissen bij de ontwikkeling van Afrika, omdat bepaalde productiviteitverhogende technologieën pas kunnen worden ingevoerd als de bevolkingsdichtheid voldoende hoog is.
- Tropisch Afrika is niet het armste deel van de wereld.

- Het prekoloniale Afrika kende een zeer hoge sterfte ten gevolge van infectieziekten, het grillige klimaat en stammenoorlogen. De daling van de sterfte is vrij recent en begon eerst met de introductie van moderne medische technologieën.
- De hoge sterfte maakte dat de Afrikaanse culturen een hoge vruchtbaarheid als ideaal stelden, die, gekoppeld aan de recente sterftedaling, de oorzaak is van de huidige zeer snelle bevolkingsgroei in Afrika. Wat betreft de vruchtbaarheid zijn er wel grote regionale verschillen.
- De vruchtbaarheid in Afrika vertoont nog geen tendens om te dalen. Oorzaken:
  - Afrika kent nog een zeer traditionele samenleving door een lage scholingsgraad, lage inkomens en het grote deel (bijna 80 procent) van de bevolking dat betrokken is bij een traditionele zwerflandbouw (niet ingeschakeld in een moderne markteconomie).
  - Een ander belangrijk aspect is de plaats van de vrouw. Ofschoon traditioneel de voedselproductie in de landbouw vooral als taak van de vrouw wordt beschouwd, is zij volkomen ondergeschikt aan de man. Alleen als moeder van veel kinderen stijgt zij haar status.
- Kenmerkend voor Afrika is de grote mobiliteit.
- Geen enkele Afrikaanse regering is tevreden over de spreiding van de bevolking over haar grondgebied. Omvangrijke gebieden zijn niet of nauwelijks bewoond.

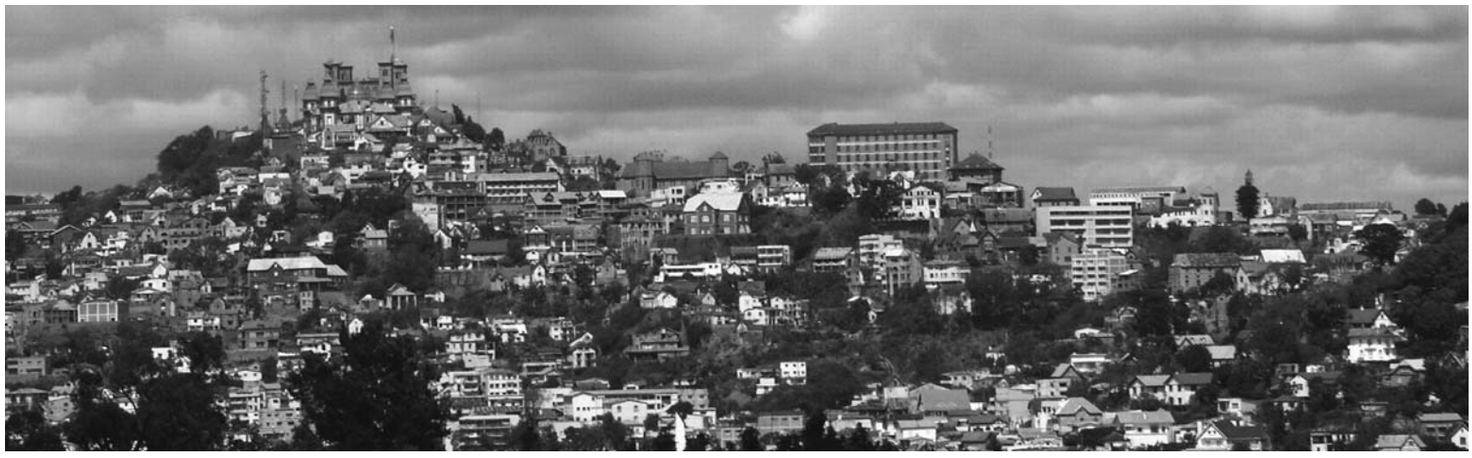

Antananarivo, Madagascar

Foto: Stockchng/Jwarletta

- Het Afrika van voor de Europese tijd kende slechts weinig steden. Alleen langs de noord- en oostkust zijn steden te vinden van oudere oorsprong, alsmede in Nigeria. De stad oefent een sterke aantrekkingskracht uit op mensen van het Afrikaanse platteland. De verwachting is dan ook dat het percentage stedelingen sterk zal oplopen. Veel snel groeiende steden kennen uitgebreide krottenwijken waar de armen een onderkomen moeten zien te vinden.

Effecten

De verstedelijking heeft verschillende effecten op de landbouw. Aan de ene kant vormen de steden mogelijke afzetmarkten van agrarische producten. In plaats dat een groeiende bevolking leidt tot een versnippering van het landbouwareaal, kan een deel van de mensen naar de stad gaan om daar ander werk te verrichten. Anderzijds wordt het platteland op deze manier dikwijls beroofd van zijn bekwaamste krachten. Het zijn immers vaak de mensen die enige scholing hebben gehad, die het eerst naar de stad vertrekken. Verder blijkt de groeiende stedelijke bevolking dikwijls in staat te zijn om druk uit te oefenen op de overheid, waardoor deze gedwongen wordt om de prijzen voor levensmiddelen in de steden laag te houden, wat weer een nadelige invloed heeft op het inkomen van de boeren. Hierin ligt, zoals hiervoor reeds vermeld, een belangrijke oorzaak van de landbouwcrisis die Afrika momenteel teistert.

Overigens is de migratie van het platteland naar de betrekkelijk nabij gelegen stad slechts een vorm van migratie. Honderdduizenden trekken om allerlei redenen uit hun land weg. Honger en andere rampspoeden leiden ook tot het wegtrekken van de landbouwende bevolking. De huidige droogteperiode in de landen rond de Sahara heeft ware volksverhuizingen teweeggebracht.

De snelle bevolkingsgroei als ontwikkelingsprobleem

Hoe groot de druk van de groeiende bevolking werkelijk is, is eigenlijk nog nauwelijks onderzocht. Volgens de Voedsel en Landbouworganisatie van de VN (FAO) is het potentieel van het Afrikaanse continent groot genoeg om bijna drie maal zoveel mensen te voeden dan nu gebeurt. Voor sommige landen is dat perspectief – althans theoretisch – nog hoopvoller. Maar dikwijls ontbreekt de technische kennis om de maximale opbrengsten te verkrijgen. De productiviteit van de traditionele landbouw is laag en het systeem van zwerflandbouw is gebaseerd op een overvloed aan beschikbare grond. Met een groeiende bevolking heeft het land onvoldoende tijd om braak te liggen met als gevolg een snelle verslechtering van de grond door uitputting en erosie. Omdat 90 procent van de energiebehoefte nog steeds wordt gedekt door hout heeft de snel groeiende bevolking geleid tot een massale ontbossing. Deze twee factoren, uitputting en ontbossing, leiden, vooral in de droge gebieden tot meer verwoestijning, waardoor de bestaansbasis voor de toekomstige bevolking direct wordt bedreigd.

Ook sociaal-economisch heeft de snelle bevolkingsgroei enorme consequenties, vooral voor de toekomstige arbeidsmarkt. In Zimbabwe waren in 1982 80.000 schoolverlaters, maar slechts 10.000 nieuwe banen beschikbaar. Een snel groeiende bevolking legt ook een enorm beslag op de schaarse overheidsmiddelen.

De Economische Commissie voor Afrika van de VN, een organisatie waarin alle regeringen samenwerken, schetst in haar rapport van 1983 een toekomstbeeld voor het eerste decennium van de volgende eeuw dat, als de bevolkingsgroei in het huidige tempo doorzet, alle kenmerken van een nachtmerrie bezit: ernstige aantasting van de bestaansmiddelen en sociale diensten, een onvoorstelbare armoede op het platteland en onaanvaardbare toestanden in de steden. Geconstateerd wordt dat tegen een achtergrond van ellende en sociale onrechtvaardigheid ook de politieke situatie onvermijdelijk zal verslechteren. Een vicieuze cirkel dreigt: door de extreme armoede ontstaan spanningen en sociale onrust en een klimaat van politieke instabiliteit waardoor oplossingen van het probleem worden bemoeilijkt. Het rapport besluit echter met de opmerking dat de toekomst door mensen wordt gemaakt en dat zij dromen van een Afrika vrij van honger, ziekte, werkloosheid en armoede. Of het Afrika van de toekomst op die nachtmerrie of op die droom zal lijken is afhankelijk van de politieke wijsheid die de regeringen weten op te brengen om tot een daadwerkelijke ontwikkeling en tot een ombuiging van de bevolkingsgroei te komen.

LITERATUUR:

- Goliber, Thomas J. (1985), Sub-Saharan Africa: Population pressures on development. *Population Bulletin* Vol 40. No. 1. Population Reference Bureau.
- The World Bank (1984), *Toward sustained development in sub-Saharan Africa.*, Washington DC: The World Bank.

Drs. H.A. van Vianen was destijds verbonden aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen. **Drs. C.H. Jansen** was als wetenschapsjournalist verbonden aan DEMOS

In Afrika is nauwelijks iets veranderd

HARRIE VAN VIANEN

M'Bour, Senegal

Foto: Stockchng/Cecilegeng

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Op 1 januari 1986 is ons land een nieuwe provincie rijker geworden: Flevoland. De nieuwe provincie gaat bestaan uit zes gemeenten. Het totale inwonertal van de nieuwe provincie, 170.200 op 1-1-1985, is ongeveer gelijk aan dat van één grote Nederlandse stad als Groningen of Eindhoven. Er is dan ook – bijvoorbeeld bij de kamerbehandeling van het wetsontwerp tot instelling van de nieuwe provincie – wel gesproken van een mini-provincie. Dat geldt echter niet voor het oppervlak.: met een oppervlakte van 198.600 ha is Flevoland groter dan de provincie Utrecht. Bovendien is de nieuwe provincie de snelst groeiende van Nederland. Met een bevolkingsgroei van bijna 50.000 inwoners in vijf jaar tijd (een groei van 28 procent) slaat zij iedere andere provincie met stukken. En ook na 1990 zal die groei wel aanhouden, nog afgezien van de mogelijke inpoldering van de Markerwaard (DEMOS 2e jaargang, nr. 1, 1986).

Rond 1985 werd de wereld opgeschrikt door hongerbeelden uit Afrika. Mede naar aanleiding hiervan verscheen in DEMOS een artikel 'Voedselcrisis in Afrika niet alleen gevolg van bevolkingsontwikkeling'. We leven nu 25 jaar later en opnieuw verschijnen berichten over aanhoudende droogte, mislukte oogsten en een dreigende humanitaire ramp in Afrika, in het bijzonder in Congo, Eritrea, Ethiopië en Somalië. Reden om eens terug te kijken naar het verhaal uit de eerste jaargang van DEMOS.

25 jaar geleden

In dat artikel werd betoogd dat de voedselcrisis in Afrika niet eenvoudig op het conto van een te snelle bevolkingsgroei kon worden geschreven. Integendeel: in vergelijking met andere ontwikkelingslanden, in het bijzonder in Azië, was Afrika vrij dun bevolkt en was het potentieel aan landbouwgrond voldoende om de bevolking adequaat te voeden. Wel was er sprake van een systematische verwaarlozing van de landbouw. Traditionele zwerflandbouw met lage opbrengsten en bodemuitputting overheerst. Bovendien werden de prijzen van voedingsmiddelen kunstmatig laag gehouden onder andere door goedkope importen van (gesubsidieerde) landbouwoverschotten uit de geïndustrialiseerde wereld, ten gunste van de snel groeiende stedelijke bevolking.

De snelle bevolkingsgroei werd wel als problematisch gezien, vooral als medeoorzaak van oplopende etnische en religieuze spanningen, snelle verstedelijking en toenemende migratie. Om de voorzieningen in de infrastructuur van gezondheidszorg en onderwijs alleen maar op peil te houden zijn bij een bevolking die iedere 20 jaar verdubbelt zeer grote investeringen nodig.

Het artikel werd besloten met het toekomstbeeld als geschetst door de Economische Commissie voor Afrika van de Verenigde Naties in 1983. Een toekomstbeeld voor het eerste decennium, dat bij een voortdurende snelle bevolkingsgroei alle kenmerken bezit van een nachtmerrie: ernstige aantasting van de bestaansmiddelen en sociale diensten, een onvoorstelbare armoede op het platteland en onaanvaardbare toestanden in de steden. Tegen een achtergrond van ellende en sociale onrechtvaardigheid zal ook de politieke situatie onvermijdelijk verslechteren. Er dreigt een vicieuze cirkel: door de extreme armoede ontstaan spanningen en sociale onrust en een klimaat van politieke instabiliteit waardoor oplossingen van de problemen worden bemoeilijkt. Het rapport besloot echter met de opmerking dat de toekomst door mensen wordt gemaakt en dat zij dromen van een Afrika vrij van honger, ziekte, werkloosheid en armoede. Of Afrika op die nachtmerrie of die droom zou lijken was afhankelijk van de politieke wijsheid, die de regeringen weten op te brengen om tot een daadwerkelijke ontwikkeling en tot een ombuiging van de bevolkingsgroei te komen.

De afgelopen 25 jaar

Alvorens met een terugblik te beginnen is op de eerste plaats op te merken dat Afrika een zeer groot en divers werelddeel is en dat er dientengevolge enorme regionale verschillen zijn. De volgende opmerkingen zijn soms grove generalisaties die geen recht doen aan de actuele situatie in een bepaald land.

Toch kunnen we stellen dat de ontwikkeling in de afgelopen 25 jaar weinig trekken heeft van een gestage verbetering. De politieke instabiliteit is enorm toegenomen: de genocide in Rwanda en Sudan, de afschuwelijke burgeroorlogen in onder andere Liberia en Sierra Leone, de voortdurende chaos in Congo, die inmiddels naar schatting 1

Foto: Stockchng/Chatina

miljoen slachtoffers heeft geëist, de volledige desintegratie van Somalië, de oorlog tussen Ethiopië en Eritrea. Zimbabwe, eens de maïsschuur van zuidelijk Afrika heeft voedselhulp nodig. In steeds meer landen is de politieke macht in handen van een kleine kliek, die zich het leeuwendeel van de schaarse middelen toe-eigent en via zijn geweldsmonopolie zijn belangen handhaaft zonder dat de welvaart van de bevolking substantieel verbetert.

Stagnatie

Op de internationale voedselconferentie die in november 2009 door de Voedsel en Landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO) in Rome werd gehouden werd geconstateerd dat de landbouw in de ontwikkelingslanden in de afgelopen 30 jaar stagneerde. In 1980 ging 18 procent van de ontwikkelingshulp naar de landbouw, in 2006 was dit percentage gezakt tot minder dan 4 procent. Het idee dat de overheid moet terugtreden en de markt vrij moet laten heeft gefaald, boeren werden aan hun lot overgelaten en produceerden alleen nog voor zichzelf. De hype rond de zogenaamde 'biobrandstoffen' in de rijke landen was mede oorzaak van een hausse in de prijs voor maïs en leidde tot onrust en voedselrellen in onder andere Egypte en Kenia, doordat de arme stadsbevolking afhankelijk is van de import van gesubsidieerd basisvoedsel. Na een aanvankelijke gestage daling van het aantal ondervoede mensen van bijna 1 miljard in 1980 tot 800 miljoen rond 2000 is het aantal hongerigen sindsdien snel opgelopen tot meer dan 1 miljard in 2009.

Opnieuw wordt gepleit voor investeringen in de landbouw. Kleine boeren kunnen hun opbrengsten aanzienlijk vergroten maar dit eist een betere infrastructuur en verspreiding van kennis.

Bevolkingsgroei en urbanisatie

Ook de bevolkingsgroei ging in Afrika gestaag door. Telde het continent in 1980 ongeveer 475 miljoen inwoners, in 2010 zal dit aantal meer dan verdubbeld zijn tot 1 miljard en tot 2050 wordt door de Verenigde Naties opnieuw een verdubbeling verwacht tot twee miljard. Het tempo neemt weliswaar langzaam af van ongeveer 2,3 procent tussen 1980 en 2010 tot 1,7 procent tussen 2010 en 2050, maar de vruchtbaarheid blijft hoog. De humanitaire ramp van de AIDS-epidemie, die vooral Zuidelijk Afrika heeft getroffen, met het merendeel van de slachtoffers onder jongvolwassenen in de meest actieve en vaak best opgeleide leeftijdsgroepen, heeft geleid tot een verslechtering van de gezondheidstoestand en een aanzienlijke daling van de levensverwachting. Toch blijft zelfs in de meest getroffen gebieden de bevolking snel groeien.

Ondanks een stagnerende economische ontwikkeling trekken steeds meer mensen van het platteland naar de steden en urbaniseert geen enkel continent zo snel als Afrika. Volgens het bevolkingsrapport van de Verenigde Naties zou nu al 40 procent en in 2030 ongeveer de helft van de Afrikaanse bevolking in een stad wonen. Van die stadsbewoners leeft ruim 70 procent in een sloppenwijk.

Foto: Stockchng/Silviadq

Zoals in het eerdere artikel betoogd is niet de bevolkingsomvang als zodanig het grote probleem in Afrika maar de combinatie van stagnerende landbouw, trage economische ontwikkeling, slecht bestuur en een snel groeiende (stedelijke) bevolking levert een explosief mengsel. Naar verwachting zal ook in de komende decennia weinig positiefs over grote delen van Afrika te melden zijn. Het artikel van 1985 heeft dus nog niets aan actualiteitswaarde verloren.

Drs. H.A. van Vianen is gepensioneerd

demodata

DE CIJFERS VAN TOEN

Tot het jaar 2000 zal de bevolking (volgens de CBS-bevolkingsprognose van december 1984, red.) niet alleen in omvang toenemen, maar ook verder vergrijzen en 'ontgroenen' (relatief minder jongeren gaan tellen). Het aandeel van de jongeren (tot 20 jaar) in de totale bevolking daalt de komende 15 jaar van 28 procent naar 21 à 24 procent, terwijl het aandeel 65-plussers oploopt van 12 procent naar 14 à 15 procent. Ook de bejaardenbevolking zelf veroudert. Bijvoorbeeld, het aandeel 80-plussers in de categorie 65 jaar of ouder stijgt van de huidige 21 procent naar 24 procent in 2000. Naast deze verschuivingen in de percentages zien we ook toenemende absolute aantallen personen op hogere leeftijden. De categorie 65+ groeit van 1,7 miljoen nu naar 2,2 miljoen aan het einde van deze eeuw, de 80-plussers nemen toe van 370.000 naar 530.000. Aan de andere kant vermindert het aantal jongeren sterk: 4,1 miljoen personen tot 20 jaar nu, maar slechts 3,2 à 3,8 miljoen in het jaar 2000. Het aantal kinderen in de leerplichtige leeftijd (6-14 jaar) daalt van 1,8 miljoen naar 1,4 à 1,7 miljoen (DEMOS 1ste jaargang, nr. 3, 1985).

Foto: Stockchng/Silviadq

Uit de statistieken van het CBS:

De Nederlandse bevolking in 1985 en 2009

Demografische kenmerken			1985	2009
Totale bevolking			14.453.833	16.485.787
Ongehuwd		%	43,5	46,6
Gehuwd		%	47,5	41,7
Verweduwd		%	5,6	5,3
Gescheiden		%	3,4	6,4
Jonger dan 20 jaar		%	28,3	23,9
20 tot 40 jaar		%	33,2	25,7
40 tot 65 jaar		%	26,6	35,5
65 tot 80 jaar		%	9,4	11,2
80 jaar of ouder		%	2,6	3,8
Gemiddelde leeftijd	Mannen	Jaar	34,4	38,9
	Vrouwen	Jaar	36,9	40,9
Autochtoon			12.634.302	13.198.081
Totaal allochtoon			1.819.531	3.287.706
Totaal allochtoon		%	12,6	19,9
Westers			1.162.086	1.478.396
Totaal niet-westers			657.445	1.809.310
Marokko			111.795	341.528
Nederlandse Antillen + Aruba			53.020	134.774
Suriname			197.395	338.678
Turkije			153.164	378.330
Overig niet-westers			142.071	616.000
Totaal eerste-generatie-allochtoon			916.130	1.661.505
	Westers		427.837	627.311
	Niet-westers		488.293	1.034.194
Totaal tweede-generatie-allochtoon			903.401	1.626.201
	Westers		734.249	851.085
	Niet-westers		169.152	775.116
Totaal aantal huishoudens		x 1.000	5.613	7.313
Eenpersoonshuishoudens		x 1.000	1.556	2.619
Eenpersoonshuishoudens		%	27,7	35,8
Gemiddelde huishoudensgrootte			2,54	2,23
Bevolkingsdichtheid		Per km² land	426	489

DEMOS verschijnt 10 x per jaar en beoogt de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen.
Inlichtingen over toezending van kopij kunnen worden ingewonnen bij de redactie

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen met bronvermelding is toegestaan. Toezending van bewijs-exemplaren wordt op prijs gesteld.

Het NIDI is een instituut van de KNAW dat zich bezighoudt met onderzoek naar ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de bevolking

colofon

DEMOS is een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).

Redactie: Harry Bronsema, eindredacteur
drs. Joop de Beer
drs. Gijs Beets
dr. Luc Bonneux
drs. Jeannette Schoorl

Adres: NIDI/DEMOS
Postbus 11650
2502 AR 's-Gravenhage
Telefoon: (070) 356 52 00
E-mail: demos@nidi.nl
Internet: www.nidi.knaw.nl/nl/demos/
Abonnementen: gratis

Basisontwerp: Harmine Louwé
Druk: Nadorp Druk b.v., Poeldijk

TOELICHTING TABEL

De tabel vat een aantal belangrijke veranderingen in de samenstelling van de Nederlandse bevolking samen.

- In een kwart eeuw is de bevolking van Nederland met 14 procent toegenomen. Opvallend is dat het aantal nooit gehuwden nu groter is dan het aantal gehuwden. Deze laatsten hebben terrein verloren zowel aan degenen die niet of nog niet getrouwd zijn als aan degenen van wie het huwelijk door echtscheiding is geëindigd.
- De ontgroening en vergrijzing blijkt duidelijk uit de cijfers over de leeftijdsverdeling en de gemiddelde leeftijd: er zijn steeds meer oudere Nederlanders, en 'ouder' begint in dat opzicht al bij de leeftijdsgroepen vanaf 40 jaar.
- In 25 jaar is de Nederlandse bevolking heel wat 'internationaler' geworden. Was destijds nog één op de acht mensen van allochtone afkomst, nu is dat één op de vijf. Zowel de westerse als de niet-westerse allochtone bevolking is toegenomen, maar de laatste in veel sterkere mate, waarbij de groei van de tweede generatie sterker was dan die van de eerste.
- Ook het aantal huishoudens is in de afgelopen 25 jaar toegenomen. Nu bestaat al ruim één op de drie huishoudens uit niet meer dan één persoon, en die ontwikkeling weerspiegelt zich ook in de daling van de gemiddeld huishoudensgrootte.